

ס פ ר

מקור חיים

מכיל :

א) תולדות הרב הגדול ר' חיים בן עשר ז"ל.

עפ"י מקורים נאמנים וכת"י.

ב) מנהגי שרפות בק"ק פי"ם

להרב הגדול ר' יהודה בן עשר ז"ל.

ז"ל בפעם הראשונה עפ"י כת"י בערלין

עם מבוא הערות ותולדות הרב המחבר

ממני

דר. יעקב נאכט.

דראהביטש.

ברפוס א. ה. זופניק. — בהוצאות המחבר.

תרנ"ח.

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 547

ס פ ר

מקור חיים

מכיל :

א) תולדות הרב הגדול ר' חיים בן עמר ז"ל.

עפ"י מקורים נאמנים וכת"י.

ב) מנהגי שרפות בק"ק פי"ם

להרב הגדול ר' יהודה בן עמר ז"ל.

וי"ל בפעם הראשונה עפ"י כת"י בערלין

עם מכוא. הערות ותולדות הרב המחבר

ממני

דר. יעקב נאכט.

דראהאכיטש.

ברפוס א. ה. זופניק — בהוצאות המחבר.

תרנ"ח.

Mekor Chaiim

INHALT:

- a) Ausführliche Biographie des Rabbi
Chaim ibn Attar.
- b) **Minhage Trefot** (מנהגי טרפות) der jüdi-
schen Gemeinde in Fez von Rabbi Juda
ibn Attar (nach ms. Berlin).

mit einer kritischen Einleitung und der Biographie
des Verfassers

von

Dr. Jakob Nacht.

Verlag des Verfassers.

DROHOBYCZ.

Druck von A. H. Župnik

1 8 9 8.

יובל שי

לכבוד החוקר הגדול והמצויץ, נזר חכמי עמנו

פרופיסור דר. דוד קויפּמאנן

בבודאפעסט

מאת המחבר

מכתב ע"ד ספרי

מאת החכם המפורסם, הביבליוגראף הנודע ש. ז. ח. האלבערשטאם נ"י.

כ"ה ביעזיטץ ליג בעומר תרנ"ח לפ"ק.

לכבוד הרב החכם הנכבד וכו' הדר. נא כט נ"י!

הטבת חסדך עמדי לשלוח לי את גליוני מחברתך היקרה "מקור חיים" תולדות הג"מ חיים בן עטר, שרם צאתה החוצה, כי בזה נתת שמחה בלבי והסיבות לי עונג רב, בראותי כי עשית מלאכתך בשלימות ואספת מכל עבר ופנה כל הנוגע לה לא נגרע דבר, ודברת וחקרת בהשכל ודעת, ואין לי להוסיף על הדברך או לגרוע מהם, כי לא הנחת דבר קטן או גדול אשר לא שמת עינך עליו, ואין כיריך לתקן איזה שגיאות הדפוס הלא המה: צד 1 שורה 4 מלמטה: אירן צל והראן וכמ"ש בכרם חמד ח"ד צד 27).

צד 5 בהערה שורה 19 יעקב ו' ציר צ"ל יעקב ו' צור (וב"י זה היה גם למראה עיני לפני מכרו הרי נחמן נתן קירוניל ז"ל לברלין). צד 12 הערה 2 שורה 1: ממתקתי צ"ל המתקתי.

ולבדתי יהיה מכתבי זה ריק מכל חידוש, הנני לכתוב לך דבר אחד המתייחס לספרך צד 27 בהערה והוא:

כי הנה באוצר טוב הנספח למ"ע "מאגאצין" לידורי החכם ר"א ברלינער שנה י"ז (תר"ן) צד 25 הוצאתי לאור מכתב הרב מוה"ר יש"ר ז"ל אשר ערך להר"י מרדכי שמואל גירונדי ז"ל ובצד 28 כתב: "על אדות פאר עכנו הרי משה חיים לוצאטו זצ"ל הלילה למשוך ידיו סמנו בעבור כי נודעים מאתו איזה כתבים מימי ילדותו אשר זהה רוחו עליו והחזיק עצמו למשיח וכמה גדולים וקנים נכשלו כסכלות בזאת וכזה הגאון בעל אור החיים ז"ל והדומים לו."

ולאשר לא נודע לי אז דבר כעין זה מהרב בעל אור החיים, כתבתי שם בהערה זוה: "כמדומה לי שצ"ל: בעל תורת חיים והוא הגאון מ' אברהם חיים שור ע"י מכתבו בס' אילם להר"י יש"ר מקנדיאה דף מ"ה (צ"ל ס"ה)", וכוונתו היתה למ"ש שם במכתב הרב תורת חיים על הנער כגריידינג: "אשרי עין ראתה כל אלה . . . אין זה אלא רוח נביאות, ונפלאות אשר ראיתי מזה הנער." וע"י מ"ש הר"י יש"ר בס' אילם דף כ', ובמצרף לחכמה דף ט"ו כתב: "הנער שבפולין בעיר גריידינג היה מעשה תחכולות כאשר גריתו לכל העולם באותו יום שבאתי לראותו." —

אמנם זה מקרוב כתב לי הרב ר' אברהם ביק מפרעשבורג ז"ל:
„ואני אימר שכיון הרב שירלמה שכתוב באור החיים פ' ראה פסוק כי לא
יהיה כך אביון בסוף דבריו: משיח ד' שמו חיים — וכונתו לסיים בשמו
כדרך הרב חיד"א תמיד וגם הרב הזה בספרו תמיד מסיים: חיים, כנודע
— והחסידים אומרים עליו שהיה משיח.“ עכ"ד הרב הנ"ל.

וכעת מצאתי כדברים האלה גם בספרך אשר כתבת צד 27 בהערה.
ולפי"ז הערתי באוצר טוב צריכה להמתק, כי מה שרציתי להגיה
שם היא הגהה שאינה צריכה.

ובזה אצא ואומר שלום כנפשך וכנפש הדו"ש והמוקירך

ש. ז. ח. הלברשטאם.

ה ק ד מ ה.

הספר הזה אשר אני נותן לפניך, קורא יקר! מכיל תולדות שני רבנים גדולים: ר"ח ור"י אבן עטר. אולם אנכי לא הגבלתי את חוג מבטי רק על די אמות של נושא התולדה בלבד, כ"א יצאתי מחוץ לגבול ונגעתי לפעמים קרובות גם בקורות היהודים במארוקו ואת המוצאות אותם במאה הי"ג. ובאמת נגעתי רק בקצה עטי בחקירה הנכבדה הזאת, כי לא היה לאז ידו לברר את פרטי המעשים אף נכון, באשר חסרו לי ספרים הרבה הנחוצים לחקירה כזאת. גם בדבר קורות החכמים הנזכרים אספתי החמר מספרי שו"ת וכת"י, כי החכמים יאסט, גרעץ והבאים אחריהם דברו על העת ההיא רק ברמיזה. ולא הגידו דבר ולא חצי דבר על רוב החכמים הנזכרים בספרי ועלי היה לבנות את ביתי הקטן ממסד ועד הטפחות.

בדבר תולדות ר"ח אבן עטר לא שמתי את לבי אל המעשים והמקרים החומרים בלבד, כי אם השתדלתי לתת להקורא מושג נאמן ונכון גם מצורתו הספרותית והנפשית, כאשר עיני הקורא תחזינה משרים. כמו כן הקדשתי פרק מיוחד להאגדות השונות המתהלכות בקרב העם על דבר ר' חיים. ואף יהיו דברי אגדה קלים בעיניך, קורא חביבי, כי כהתולדה הבקרתית, האמיתית, כהתולדה האגדית, הספורית שתיהן גם יחד נחוצות לכותב דברי הימים בכלל או בפרט, כי פעולותיהן שונות למיניהן ומדברי שתיהן נתבונן בינה בקורות הימים.

התולדה הבקרתית תציר לנו החליפות והתמורות כמו שהן ותגזור אומר מעשה שהיה כך היה, מבלי שום כחל ופרכס, עוסקת באנשים פרטים, נושאי התולדה, אשר רק ע"י היחס וההצטרפות של הפרט להכלל נותנת לנו מבלי משים חמר וענינים היוצאים חוץ מגבול נושאייה, והיתה לתולדה כללית שיוצאה לדון מן הפרט, ולכן אין בכלל זה אלא מה שבפרט. והיה בנתת אותה לנתחים יש לאל ידינו להפריד בין הדבקים של התולדה, כי רוח האחדות השורר בה הוא בא מן החוץ, היא מעשה מלאכותי ולא טבעי, ולכן האחדות הזאת לעומת שבאה כן תלך, והפרטים שהיו לכלל רק נתערבו בו אבל נכרים הם בכל עת ובכל שעה ולכן לא יבטלו עולמית.

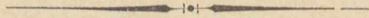

שונה ממנה היא רעותה האגדה, גם נושאה יכול היות איש פרטי אבל היא מולדת הכלל. היא בתמונתיה נותנת לנו סמל דמות מעולם המחשבה של העם, אשר על ברכיו נולדה וגם מהלך העת והרוחות המנשבות בה. האגדה היא יציר רבים, ותקופה מיוחדת לה, אשר בה תראה את השפעתה על יצוריה, ולכן כאשר בא המבקר לחרוץ משפט על איזה עם או איש פרטי לרעת טיבו מה הוא, עליו לשים עין על תולדתו בהוראתה השתיים, האגדות והבקרית. האגדה היא הנשמה אשר ממנה לרוח העם תוצאות, והתולדה המעשית היא הגוף, ורק אז נוכל להוציא משפט ברור, אם נצטרף גוף ונשמה ונדונם כאחד.

ועל הקורא הנכון הרוצה לחדור פנימה לבתי נפשה של התולדה לעשות את אונו כאפרכסת בכל מקום שמוצא את דבריה באגדה.

יאס"י, בחדש אדר תרנ"ח.

דר. יעקב נאכט.

תולדות הרב הגדול ר' חיים בן עטר.

מעת אשר ההלכה גלות ישראל אשר בספרד (1391—1492) נפוצו רבים מבני ישראל למדינת בערב־עראי אשר באפריקא להמלט על נפשם מפני הרב היונה. אלה מאחינו הגולים אשר חיו עד מסחרם הגדילו לעשות בחריצנותם בשרה המסחר וראו ברכה בעמלם והרכנים המפורסמים שהיו בין הגולים החזיקו במעוז התורה להגדילה ולהאדירה. ביחוד תתנוססנה לתפארה הערים: פיס (פאס), מכנאס וראכאט (1), שלשת הערים האלה היו מלאות חכמים וסופרים ומהן היתה תורה יוצאת לכל מדינת בערב־עראי. אמנם גם פה לא הונח לאחינו הגולים ונפשם לא ידעה שלו. כאשר רבו היהודים בעיר פיס וההצלחה האירה להם פנים, הפך להם לב המושלמנים לשנוא וישלחו את ידם בממונם וברכושם (2). המלך אבו־סעיד גרש את היהודים מפיס ויתן להם מקום לשבת מחוץ לעיר ברחוב נפרד (1509). מיהודי עיר תלמסין לקח את כל אשר להם בחזקה וציגם ככלי ריק. כה היה גורל ישראל בארץ הדמים הזאת מעת לעת ומזמן לזמן. השוד והשכר כתימם באו על עם ישראל במארוקא בשנת המאה הי"ו. על קהלת אורן יצאה הגזירה לרעה מטעם הנסיך Veliz, אשר נתן צו לגרש את היהודים מן העיר ההיא ולהכחירם כלה (3). ובעוד אשר מחוץ שכלה הרב האויב אשר רחץ הליכותיו בדם ישראל, היתה מחדרים, בבית ישראל פנימה, אימה לרגלי צמיחת משיח השקר ש"ץ,

(1) עין ספר משפטים משרים, שו"ת לר' רפאל בירדונו, חלק ראשון סימן שפ"א וז"ל: " . . . בעיר ארכאט יע"א אשר לפני היתה כנן עדן, וכל בניה למודי ד', חכמים ומשכילים אוהבי תורה ולומדיה, ומבוזים ממון רב ללמד בניהם כבי רב, כאשר שמענו ונדעם ואבותינו ספרו לנו."

(2) עין יוסט קורות ישראל חלק ח' צד 41 והלאה.

(3) ראה יוסט, שם.

אשר שם שמות בקרב מחנה ישראל. שנת תכ"ו (4) היתה לפי השבון המקובלים עת ביאת המשיח והתקוה הזאת עמדה לו להנוכל שבתי צבי להוליך רבים מבני שולל ולחזות להם משאות שוא ומדוחים. מעריצי השבתי צבי ומוקיריו רבו כמו רבו בהמבורג, לונדון, אמשטרדם, ובערים אחרות אשר בני ישראל נחתים שם. באפריקא הפיץ תורת שי"צ האיש המשחת אברהם קורדווי אשר הרבה לעשות המזמנה (5). בעיר סאלה ובערים הקרובות לה הלכו רבים שולל במדוחי משיח השקר ויהיו להם בתי התפלה לבתי משחק, הפכו אבנם לששון ויום צום תשעה באב ליום משה ושמתה. הרוח ההוא אשר נשב בחזקה בקרב מחנה העכרים, צור רעה רבה בכנפיו על היהודים יושבי הארץ הזאת. המושל העריץ אמיר גאלריאן בסאלה חרה אפו ביהודים אשר הראו תקותם לאמונת המשיח וימיט עליהם שואה ומצוקה ורבים נלחצו לעזוב את ארצם וללכת בגולה (6). ברעתו החרה החזיק המושל האכזר מולאי ארשיד, אשר שאף לרשת משכנות לא לו. בראשית ימי מלכותו אמנם הטה חסד אל היהודים ויתן להם חנינה, אך אחר עבור זמן מה שנה את טעמו ומשל עליהם באכזריות נוראה, גזרות רעות חדשות לבקרים העיקו תחתם ושללו את רגעי חרותם. כספם וזהבם היו לביזה בידי האויב, בתי התפלה במארוקא וטודילה הרם ורא חמל, ועל היהודים יושבי טודילה גזר ללכת ערום ויתף מבלי מנעלים על רגלם (7). זה היה גורל ישראל תחת ממשלת האכזר הזה וזאת מנת חלקם תמיד בארץ הדמים הזאת.

בימים ההם, בשנת תני"ו (8) לאלף הששי, נולד הרב הגאון ר' חיים לאביו החי' ר' משה בן ר' חיים עטר ז"ל בעיר סאלה. רבנו חיים אביו ר' משה היה חומר מגוע משפחה נכבדה ורמה בישראל אשר הגלתה עם גולי ספרד (9). הוא היה אחד ממצויני החכמים בעיר סאלה, תלמיד שני

(4) עין גרין קורות ישראל חלק 10 צד 207, יוסט בספר הנ"ל. ועין ג"כ שו"ת נחלת שבעה, סימן פ"א וז"ל: „שנת תכ"ו שהיו עיני כל ישראל מצפים לישועה, עד שרוב העולם ורובם ככלם השבו שלא ימשך עוד הנלות שנה או שנתים לכל היותר ע"פ כמה אותות ומופתים וכתבים שונים כידוע ומפורסם בכל הגולה" ע"כ. ובדרך אנכ אעיר על מה שכתב מר א. ד. בספרו אור מאיר (כולל רשימת זכו', ניוורק תרנ"ו) צד 79 לאמרי כי הרב בעל נחלת שבעה „פנה עורף לרת אבותיו כנודע" עכ"ל. ושערת הוא בידו, כי באמת לא נודע, רק כי בעל נחלת שבעה גם הוא טעה בתחלה להאמין בש"ץ כנראה למעין היטב בהקדמתו לספר נחלת שבעה ומתשובה הנ"ל, אבל הלילה להוציא עליו לעז שהמיר דתו. ואין לדברי ה' ד. שרש ויטוד ועין ג"כ „נר המערבי" שנה שניה צד 51.

(5) עין גרין בספר הנזכר צד 255.
(6) עין יצית נובל צבי לר"י ספורטס דף ח' ע"ב וגרין ספר הנ"ל צד 289.
(7) עין יצית נובל צבי דף 46 ע"ב, 47 ע"א; יוסט בספר הנזכר צד 48; גרין בספר הנזכר צד 255 והלאה.

(8) ר"ח מת בן מ"ו שנה בשנת תקנ"ג (עין שה"ג אות „חיים") ונולד איפוא בשנת

תנ"ו. —
(9) כן נראה מספר מנחת יהודה (ראה אוצר הספרים לבי"ו אות מ') לר' יוסף ב"ר משה קלמי (ראה אודותיו: צונץ, ליטעראטורגעשיכטע צד 519) שחברו לכבוד ר' יהודה בן ר' יעקב עטר ממנורשי ספרד, ועין ג"כ: אַנאַלען ליוסט (1839) צד 163.

גדולי הדור ר' אלישע אשכנזי ור' חייא דין 10), שמו היה מהולל בפי כל והיה מפורסם לצדיק והכם נשגב. "ביתו היה פתוח לרוחה והיה בית ועד לחכמים", ומה עזה היתה אהבתו לתורה, עד כי גם "בליצי תמוז" היה עוסק בה רוב הלילה 11).

ויהי בימי הרדיפות בפנים ובסאלה ויעזבו חכמים רבים את ביתם, ממונם ורכושם והרחיקו נדוד, לתור להם מקום מנוחה 12). בין הגולים האלה נדרו הלכו ג"כ החכמים 13): ר' חנניה ב"ר ישעיה ו' זכרי, סופר מהיר ומליץ בשפת עבר, ר"ח ו' עטר עם בנו החכם ר' משה ומשפחתו הנכבדה, ויבואו עיר מכנאס, ושם גר בעת ההיא "איש חיל רב פעלים מרביץ תורה ברבים החכם השלם" כמוהר"ר משה ב"ר יצחק די אבילה ז"ל. והיה כשמוע ר' משה די אבילה, כי בא ר"ח עטר לעירו, ויאספהו אל תוך ביתו בחדר והדר ויתן לו כל צרכיו, כי גדול היה רבינו חיים ליהודים ורצוי לכל יודעיו ומכיריו.

ור"ח ישב בבית הח' ר' משה בשתי שנים ומחצה ויקדיש כל עתותיו לתורה ולתעודה. כמשך הימים האלה יצק מים על ידיו החכם הדרשן ר' שמואל בן הח' ר' משה די אבילה. ר"ש היה אז נער בן שבע עשרה שנה ולבו ראה הרבה חכמה ודעת, ע"י תשוקתו העזה לתורת ד' אהב אותו רבו ר' חיים זמאר, וגם ר' שמואל השיב אהבה אל חיקו ונפשו היתה קשורה בנפש רבו. ויתחתן הח' ר' משה עטר בן ר' חיים את ר' שמואל די אבילה ויתן לו את בתו ראשה 14) ור"ש הרך הלך וגדל בתורה 15).

10) עין בהסכמת רבני סאלי על הספר הפין ד' וז"ל: "גין ונכד לאותו צדיק איש חיל רב פעלים מקבציואל ואיתאל, הוקן זה קנה חכמה ונעלמה מאיש כל חי, הרב המובהק המופלג הנאון נושא הון התורה והמצות שמו הטוב מפורסם בכל מחנות העברים. שר וגדול בישראל כבוד אדונינו ונבירנו כמוהר"ר חיים זצ"ל אשר יצק מים ושמש ב' גאוני עולם כמוהר"ר אלישא אשכנזי וכמוהר"ר חייא דין זצ"ל תקיפי דארעא דישראל" ע"כ. הרב אלישא הנזכר הוא אבי נביא השקר נתן העזתי, עין: אור החיים לר' מיכל מספר 475. ור' חייא דין נזכר אצל ר' יוסף סמברי בלקוטים שהוציא לאור הח' ר"א ברלינר ועין לקמן הערה 14.

11) עין בהקדמה לספר הפין ד' מאת נכדו ר' חיים ו' עטר וז"ל: "ומרוב חסידותו כמעט אני אומר שלא עבר עליו חצי לילה בשינה אפי' לילי תמוז מלקונן ולספוד כאשה אלמנה על חורבן בית אלוקיני בבכי גדול ולהשלים כל הלילה בתלמוד עמי וכיציא בי מיוצאי חלציו".

12) כפי הנראה הגלו בניו מפנים בערך שנת תס"ה, כי כאשר בא ר"ח עטר עם משפחתו אל עיר מכנאס לבית הח' ר' משה די אבילה היה אז בנו ר' שמואל די אבילה בן שתי"ב שנה, כאשר יאמר בהקדמתו לספר "אזן שמואל", והוא נולד בשנת תמ"ה (כאשר אוכיח לקמן הערה 15), ולפי זה נראה, כי גלות פ"ס היתה בשנת תס"ה ועין.

13) עין בהקדמת ר' חנניה לס' "אזן שמואל" מאת ר"ש די אבילה וז"ל: "להגלותי מבית אבי ומארץ מולדתי עיר פאס המהוללה. . . וטלשלגני הזמן טלשלה גבר ויניעני כאשר ינוע בכבדה ובאתי פה העירה מכנאס יע"א".

14) עין בהקדמת ר"ש די אבילה לספרו און שמואל (אמס"ד 1715) וז"ל: "ובהגיעני קוני לזמן שתי"ב שנה ויעף אלי אחד מן הרשפים אפי' היה בסוף העולם הסיט הקב"ה אשר זכיתי להתחתן בו ולקחתי בת בנו לאשה, הוא הרב המופלג הכולל סיני ועוקר הרים, גזור ים החכמה לגזרים, שמו נודע בשערים שערי ענוה ומוסר וכל מדה המודה

ויהי בעוזב הגאון ר' חיים עטר את עיר מכנאס „והלך לו לביתו ונחלתו“ (16) וינהרו תלמידים רבים לר' שמואל די אבילה והוא הטיף להם לקחו (17) אביו החכם ר' משה שהיה דרשן במכנאס בא בימים ולא היה יכול עיר לשאת בעבודת הקודש ויתן את משמרתו לבנו החכם ר' שמואל, אשר מעשי אביו החכם בידיו ובדרכיו הלך. ויהי ר"ש דרשן בעיר מכנאס וכל צרכי הציבור היו עמוסים עליו ועל פיו יצא ובא כל דבר בעניני הקהלה.

האויב טרם השיב ידו מבלע וחרכו עור טרם אמרה הון, מר ורע היה גורל היהודים תחת ממשלת העריץ מולאי ארשיד (18) ונורא ואיום היה מצבם בימי המולך אחריו מלאי ישמעל, איש חמות ותהפוכות. בימיו אמנם שאפו היהודים בתחלה חיים חדשים ותהי להם הרוחה. החכם דניאל טוילידאנו ובנו יוסף וכן בנו ר' חיים מעיר מכנאס היו אצלו (19) ליועצים ופקידים וכן יוסף מאימראן ובנו אברהם מן העיר ההיא. אך רגע בחסדו ומית ברצונו, ומרובה היתה מדת הפרעניות ל'ישראל ממדת הטובה שהשפיע להם. מסים כבדים מנשוא הטיל עליהם (20) וידכא לארץ חיתם.

לא חסר, שערי חכמה שערי צדקה ונמילות חסדים והכנסת אורחים, ביתו פתוח לרוחה, בית ועד לחכמים, הזקן זה קנה חכמה אדוני מורי ורבי כמוהר"ר חיים בן עטר נר"ו . . . ונתאכסן בבית אדוני אבי ושם ת"ל שמשתי אותו שתי שנים ומחצה ביום ובלילה . . . והופיע והשפיע עליו מרוח קדשו כשיצק מים עליו ב' גדולי הדור כמוהר"ר אלישא אשכנזי וכמוהר"ר חייא דיין זצק"ל הני טיגרי תקיפו דארעא דישראל, ולא זותי ולא משתי מאהלו של אדוני מורי הנו' עד שפנה הלך לביתו ולנחלתו, ע"כ. ועין ג"כ : און שמואל, דרוש ג' לשבת הגדול שמביא קושיא בשם ר"ח עטר וישוב להקושיא מאת הנ"ל וקורא עליו : „שפתים ישק" וכו'.

(15) עין בהערה 14 שהבאתי, כי ר"ש היה אז בן טו"ב שנה ובהיותו בן תשע עשרה שנה כבר נשא דרשות ברבים כאשר יאמר בספרו „און שמואל“ בדרוש ג' לשבת הגדול : דרשתי וכו' בהיותי בן תשע עשרה שנה שנת שלח אורך „ואמתך“, ע"כ. ולפי זה נולד ר"ש בשנת תמ"ח ועין למעלה הערה 12.

(16) לשונו של ר"ש די אבילה, כמובא למעלה הערה 14 ע"ש.

(17) עין בהקדמת ר"ש די אבילה לספרו „און שמואל“. ועין ג"כ בהסכמת ר"ש על הספר הפ"ן ד' לניסו ר"ח עטר שמוכיר את אביו ר' משה בשם „החכם השלם מרביץ תורה ברבים“ ומדברים בשכחו ביותר הרבנים דק"ק מכנאס בהסכמתם על הספר „מגן גבורים“ לנכדו ר' אליעזר די אבילה זו"ל : „ . . . נין ונכד לאותו צדיק איש חיל רב פעלים כל פרוי קדש הלולים, שמו נודע בשערים, מאיר לארץ ולדרים, החכם השלם, החסיד העניו כמוהר"ר משה זצוק"ל“ עכ"ל. ובספר „משפטים ישרים“ לר' רפאל בירדוגו דף צ"ג נמצא פסג דין מאת ר' משה די אבילה ובנו ר' שמואל וכן שם דף צ"ד.

(18) עין למעלה הערה 7.

(19) עין : יוסט, קורות היהודים חלק ח' צד 44 ; ספר אהל יעקב שו"ת לר' יעקב ספורטאס, תשובה י"ג, וכן ס' מקוה ישראל מר' מנשה בן ישראל דף 56 ע"ב.

(20) יוסט בספר הנזכר, שם.

ובספר „לשון למודים“ (כ"י ברלין ס' 486) להרב יעב"ץ דף מ"ד מצאתי אגרת ערוכה מק"ץ פיס לר' חיים בן עטר הזקן, אשר תכיל ג"כ איזה פרטים נוגעים לקורות הרדיפות בעת ההיא. וז"ל המכתב אות באות :

„להחכם השלם כמ"ר חיים בן עטר נר"ו.

זה האיש יוא ד' בכתר ציין נור קדש התורה מוכתר, ובעטרת צבי פאר המעשים

בימיו נשרפו על קידוש השם בעיר מכנאס החכם ר' יצחק עמאר ובנו ר' משה מעיר פיס (21) (בשנת תע"ח). ומי יודע עוד כמה נפשות מישראל היו מטרה לחצי זעמו אשר לא בא זכרן במספר ההרוגים. הוא גם הוא גזר גזרת גלות על היהודים במכנאס, ובין הגוים האלה היה גם בן החכם ר' שמואל די אבילה, אשר החיש מפלט לו אצל המיו החכם ר' משה עטר בעיר סאלה (22), שם מצא לו מעון ומחסה וז' אז מתוך ד' אמות של הלכה. וכפי הנראה חבר ג"כ במשך ימי שבתו שם את הספרים אשר הניח אחריו לברכה, והם: (א) ספר כתר תורה, (ב) אוזן שמואל. תכלית

תועטה, ה"ה כמוהר"ר חיים בן עטר ישמרהו ויה' בעזרו להצילו מכל צרה ומצוק, ציר אשר מעין כריותיו נעלם ונסתר אכ"ר.

אחדש"ה כת"ר באנו בטורים (?) אלה להודיע ולה... כי ראה ראינו האגרת הנשלחת מאת כת"ר ובבואה אורנו חיל ובעזו ותעצומות חשתי ולא התמהמהתי ונפן ונעל אל פ"ר הנבר אחיך נ"ע.

ושם ישבנו עד אם דברנו דברינו, ויענו ויאמרו שלעת הזאת הדעות שרודות ומבוהלות, נעכרות ומבלבלות מהמת צרה זו הבאה עלינו מצרת מאת ככר הכסף שהטיל המלך יר"ה על קהלות הקדש ואין מעצור ופנאי לדבר זה. ובכן יאות לשמור את הדבר ולהמתין ימים אחדים עד אשר תשוב המת דר מרומים ויפן ברחמים לעדתו הענייה והנכזיה תשואות מלאה מרגשת והוציא כנגה צדקה ומשפטיה כצוהרים ואם כת"ר נחזין ורוצה למהר לחישה מעשהו וקאי בכל יאחר, ישם לדרך פעמי ויבא לכאן לפאם יע"א עד אשר יצא משפט לאור ואחר ילך וישוב לביתו לחיים ושלום ע"כ היתה תשובה ובכין נשא נא עינינו... נאום חותמים בס' והקימותי את בריתי אתכם, נאום יעב"ץ.

מדברי האגרת הזאת נראה, כי היהודים יושבי פיס נאנחו תחת עול אדונים קשים, אשר שמו עליהם שרי מסיס למען ענותם. והמלך "שהטיל מאת ככר הכסף על קהלות הקדש" היה בלי ספק המושל העריץ מולאי ישמעאל שמלך בעת (1727—1672) הזויה והי' ידוע לאיש נבל ואכזר (עין ברוקהווי, לעקסיקאן חלק 10 [שנת 1853] אות "מארוקו"). והגזרה הזאת היתה בלי ספק בשוב ר"ה עטר מעיר מכנאס לסאלה (בערך תס"ט). ור' יעב"ץ (יעקב ו' ציר) שפנה אל ר"ה עטר בשם קהלת פאס בבקשה "למהר כחיש מעשהו" יורנו, כי ר"ה היה חשוב בעיני מלך ושרים ודבריו היו נשמעים. אמנם יוכל היות, כי הדברים הנזכרים נוגעים אל העניין הפרטי שבינו ובין אחיו רש"ט עטר. ראוי הוא, כי החוקרים הנכבדים, קוראי דברי אלה, ישימו לב אל האגרת הזאת, אולי יצליח בידם לישוב דבר דבר על אפניו ולברר אל נכון קורות הגזרה הזאת. לדאבוני חסרו לי ספרים רבים הנחוצים לדרישה כזאת ולכן אסתפק רק בהערתי, כי הענין הזה צריך דרישה וחקירה. וראיתי בתולדות נ"י לגיורגני, כי הר' ר' חביב טולידאנו בהקדמתו לס' "פה שרים" יפין אור על קורות היהודים במכנאס. וינעתי לחפש אחר הספר הזה וקא מצאתיו, ור' שחז"ה כתב לי, כי יש אתו הס' הנזכר אבל אין שם דבר אודות קורות היהודים במכנאס.

(21) עין ס' "אוזן שמואל" לר"ש די אבילה דרוש ו' דף מ"ב וז"ל: "דרוש שדרשתי על האב ובנו ר' יצחק בן עמאר נ"ע וכו' אהרן בנו מתושבו עיר פיס יע"א שנשרפו במחנינו על קדוש השם"... שנת הנע"ת, ע"כ.

ולדעתי היתה הגזרה הזאת מאת המושל מולאי ישמעאל הנזכר וכמו כן גזרת הגלות במכנאס מאתו היתה. אמנם לא אוכל להחליט דבר ולברר את המעשה הזה כדרוש, כי חסרו לי המקורות הנחוצים.

(22) עין "אוזן שמואל" הנזכר דף ל"ד ע"ב, דף ל"ו שכתב שם, כי הוא "בתוך הגזרה" והי' אז בשנת תע"ח בעיר סאלה אצל המיו וכפי הנראה לא ישב שם זמן רב, כי בשנת תפ"ד היה המיו בעיר מאנאדור, עין הערה 23.

הספר כתר תורה (23) הוא להרים קרן התורה ולהאדירה, ולהראות בראיות נכוחות על פי התלמיד, כי הרבנים ותלמידיהן פטירין מכרנא וממסים (24). בסוף הספר נמצא ג"כ הגהות על מס' נויר (25). הספר אוון שמואל מכיל הספדים ודרשות שונות אשר יש בהם צורך ותועלת גם לדור אחרון, כי בטבע הח' המחבר להזכיר תמיד בשם את הנספד, מקומו וזמנו, ומפיץ בזה ע"ד אגב אור על קורות החכמים של העת ההיא. ר"ש היה ג"כ מדקדק בספרו לאמר דבר בשם אומרו, וראוי הוא לתהלה במדה זו שהציל עי"ז שמות חכמים שלא נודעו לנו ע"י ספרים פריטים מתהום הנשיה. וגם היה נזהר לדבר בשפה ברורה וצחה, ובאשר לא היה לאל ידו לכתוב כן בשפת עבר העתיק המליץ ר' חנניא ו' זכרי את הספר אוון שמואל משפה פשוטה לשפה צחה ונמרצה (26). — שם ספר אחר לא נודע לי ממנו, ונמצאה מאתו הסכמה על הספר "תפץ ד" לגיסו ר"ח עטר, ובהקדמה לספר הג"ל ידבר גיסו ר"ח בשבח ויהלל אותו למאד. עוד נמצא איזה פסקים לו ולאביו הח' ר"מ די אבילה בס' "משפטים ישרים" (27).

סבניו הנשארים אחריו נודע לנו רק בנו הח' ר' אליעזר די אבילה בן אחותו של הר"ח עטר "בע"א אור החיים" ונין ונכד לר"ח עטר הראשון (28). ר' אלעזר די אבילה היה גאון נפלא בדורו, גם בנערותו התנכר כי לגדולות נוצר (29), ומצאנו קונטרסין חדשים מכ"י הרב הנוכר שחבר בימי חרפו בהיותו בן ט"ו שנה. הרבנים הטכמים על ספרו "מגן גבורים" פזרו לו מלא חפנים תהלה וקראו אותו "סיני ועוקר הרים נר מערבי רכב ישראל" (30) וכו' והרב הגי' חיד"א אומר עליו: "ומפי מגידי אמת שמעתי מהפגת עיונו בעומק וחורפו וקלות הפלא וזלא ולרוב עיונו היה כותב וחוזר ומוחק וכיוצא ולכן אינו ניכר גדולתו כ"כ מספרו. וכבר העידו עליו רבני המערב בהסכמותיהם מעידן מן המכירין ויש לו ספרים הרבה ומתלמידיו שמעתי גודל שקדתו לא נתן שנה לעינו כמעט ונח נפשיה בן מי'ז שנה." (שה"ג).

(23) על הס' "כתר תורה" נמצאה הסכמה מאת חמיו "החכם השלם אוהב התורה ולומדיה כמוהר"ר משה ו' עטר נר"ו". ההסכמה נתנה בעיר מאגאדור שנת תפ"ד.

(24) הח' ר' משה עטר בהסכמתו יאמר וז"ל: "אשר על כן עמד ירוד נפשי, תלמיד ותיק לאדוני אבי מורי ורבי זלה"ה, חתני החכם השלם כמוהר"ר שמואל נר"ו בן לאותו צדיק החכם השלם כמוהר"ר משה די אבילה זלה"ה וכו' והחזיר עטרה ליושנה", ע"כ.

(25) הס' כתר תורה נדפס באמסט' 1725.

(26) עין הקדמתו לס' "און שמואל".

(27) עין למעלה הערה 17.

(28) ועין "שם הגדולים" (אות "חיים") שכתב כי ר"א די אבילה היה בן אחותו של ר"ח עטר בעל "יור החיים". והח' נירונדי בס' תולדות נ"י צד 46 כתב, כי ר"א הנוכר היה נכד ר"ח עטר ע"ש ובנותו בל"ס על ר"ח עטר הראשון. ודח' ר' משה שטיינ-שניידער (קאטקונג בודלויאני ערך 131) הקשה על הח' נירונדי מדברי ה"שם הגדולים" ע"ש ובאמת אין כאי' קושיא כלל ומר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי.

(29) לשונו של החנו' ר' שלמה די אבילה, בהקדמתו לס' מגן נכורים.

(30) הרב הנוכר בהקדמה.

ר' אליעזר היה ג"כ "הרב הכולל ודין מצוין בעיר תהלה ראבאט וסאלה" (31). הוא חבר: ספר מגן גבורים על מס' ב"מ והוריות (32) ועל מס' כתובות וקדושין, ג' חלקים ס' מלחמת מצוה על שרשי ההלכות בש"ס ופוסקים, ספר מעין גנים על ד' טורים, ספר באר מים חיים שו"ת. ר' אליעזר נפטר בשנת תקכ"א (33) בן מ"ז שנה, לא הניח אחריו בנים זכרים כיא בת אחת מרת דינה שהיתה (34) אשת הח' ר' שלמה די אבילה.

ב.

ר"ח עמר בעל "אור החיים".

בשנת תס"ח (35) שב ר"ח עמר עם בנו הח' ר' משה ונכדו ר"ח אל עיר מולדתו סאלה. והנער ר"ח היה אז עוד צעיר לימים ולמד תורה מפי זקנו, כאשר יאמר בהקדמתי לספרו חפץ ד': "וישכתי ללמוד תורה מפי מורי ורבי הרב המפורסם אדוני זקני מורי אשר נודע בשערים שמו, המופלג החסיד העניו כמוהו" ר' חיים בן עמר ולה"ה אשר מימיו שתיתי באר מים חיים, ובין ברכיו גדלתי ובחיקו ישכתי מיום היותי, לשאוב מדרכים הטובים" (36). אך לא זכה לשמש אותו זמן רב כי זקנו מת עליו עוד בימי ילדותו (37), אבל דמות דיוקנו היתה תמיד נגד עיניו ומעשי האיש הגדול הזה ודרכו בקודש היו לו לעינים בכל פניות שהיה פונה. העת המעטה שהיו עיניו רואות את מורו זקנו הספיקה לו להפית בלבו התשוקה לתורת ד', והיא שעמדה לו, כי עוד כהיותו צעיר לימים זכה לכתרה של תורה וחבר ספרו הנחמד "חפץ ד'". ר"ח היה מצוין בשכלו החד והחרוף

(31) עין בהסכמת רבני מכנאס על הס' מגן גבורים.

(32) חלק א' מספרו מגן גבורים נדפס בליווארנו (מאש"ר), חלק ב' שם תקמ"ה.

(33) עין בהסכמת ר"ח מוליידאנו לס' מגן גבורים וז"ל: "נח נפשיה דרב אד"א

ביום שבת קדש בכפר של נ' דארר ראשון משנת אשכ"ז וכו' לפ"ק . . . גם בן ואח אין לו" ע"כ.

(34) ר' שלמה די אבילה נר בעיר ראבאט וה' עשיר ונכדו ובעת זיוון המושל העריץ מולאי-יעויד (1790) היה מצב היהודים במארוקו רע מאד, ואז גם ר' שלמה הגיעו ימים אין חפץ בהם, כי נחלתו נהפכה לזרים והוגו ורכושו היו לביוזים. ראה יוסט: קורות היהודים חלק ח' צד 47.

ר' שלמה הויל זהב מכיסו להדפיס את ספר שו"ת באר מים חיים לחמו ר"א די אבילה. וישלח את נכדו ר' יוסף ב"ר משה די אבילה לליווארנו להדפיס גם יתר ספריו. עין בהקדמת ר' יוסף הנזכר לשו"ת באר מים חיים.

(35) עין למעלה הערה 12 שהזכחתי שגלות פיס היתה בשנת תס"ה ואז נלה נ"כ ר"ח מעיר סאלה והלך לעיר מכנאס וה' שם שתי שנים ומחצה כאשר הבאתי למעלה הערה 14, וכפ"ו שב לביתו בשנת תס"ח.

(36) עין ג"כ למעלה הערה 11.

(37) עין פרי תיאר על יו"ד סימן פ"ה ס"ק א' שהביא ראיה לאיזה דין מוקנו ר"ח עמר ואמר שם: "וליהויתי אז בשני הפעומות לא חקרתי לדעת מעמו" ע"ש.

ויותר שהיה חכם היתה יראתו קודמת לחכמתו, וזו תהלתו בפי כל חכמי דורו. כשרונותיו הנשגבים ומדותיו הנעלות עמדו לו לבוא כברית הנשואין עם הרבנית מרת פאצוניה 38) בת הגביר החכם השר מוהר"ר משה בן החכם השר ר' שם טוב ׳ן עטר.

ר' שם טוב עטר 39) היה איש נכבד מאד ודבריו היו נשמעים, „ונאמן טוב עם אלהים ואנשים“, דובר טוב לעמו ועושה צדקות בכל עת, כשמן הטוב תורק שמו והיה לתהלה ולברכה בקרב עמו על הטוב והחסד שעשה עמו. הוא היה אחי ר׳ח עטר זקנו של ר׳ח הצעיר ונפטר בעיר מכנאם שנת תס״א 40). ויספרו לו כל בית ישראל ועדת פיס שלחה אגרת נחמה לאחיו הח׳ ר׳ח עטר לנחם אותו על האסון שקרה לו בפרט ולעם ישראל בכלל 41). בעקבות אביו הח׳ ר׳ שם טוב הלך גם בנו ר׳ משה תמיו של ר׳ח עטר. הח׳ ר׳ משה היה אחד מנכבדי עיר סאלה ומקציניה 42). היה אוהב תורה באמת רחים ומוקיר רבני. וכמה גדולים מעשי ר׳ משה בהשתדלותו להרחבת התורה, הוא עשה שלא תשתכח מבני עניים שמהם תצא תורה. לתכלית זו יסד בתי ספר באווה ערים והשכיר מלמדים וכל הוצאות בית הספר היו עליו 43). הוא היה גיב אחי-עזר ואחיו-סמך לכל קשה יום, ביתו היה בית ועד לחכמים ולהם היתה ידו פתוחה ברוח נדיבה. על הוצאותיו הדפים הספר נמוקי שמואל ההחכם ר׳ שמואל צרפתי מק״ק פאס 44).

38) עין לקמן בנוסח מצבתה. עוד אשה אחת היתה לו לר׳ח עטר, בת החכם כמוהר״ר מאיר כפאס שנפטרה בירושלים בשנת תק ט ליציירה. עין לקמן בנוסח מצבתה. 39) ע״ד ר׳ש עטר ובנו ר׳ משה עטר, המיו של ר׳ח עטר, יתנו עדיהם דיני ק״ק סאלה בהסכמותיהם ל׳ נמוקי שמואל לר׳ש צרפתי מק״ק פאס (אמסט׳ תע״ח) ואלה דבריהם: „ואפריין נמטיה לאיש חיל רב פעלים, העומד לנס עמים, רבא דעמיה ומדברנא דאומתיה, עושה צדקה בכל עת, עומד בפרין, ביתו ועד לחכמים, פתו מצויה לעוברים ושבים, אוהב התורה ולומדיה, מחויק בעמוד התורה שתתקיים שלא ימוט מחסה ומעון לכך ישראל. ימינו פשוטה לתת לכל שואל בעין יפה, לחמו נתן, מימו נאמנים, צדקתו עומדת לעד לפני שוכן מעונים. שטבעו יצא בכל העולם, צפון וים קדם ותימן. נר ישראל שר וטפסר, בכתר שם טוב מוכתר, המשכיל ונבון, הנניד ומעולה כהר״ר משה נר״ו בנו של השר ונאמן טוב עם אלהים ועם אנשים, מושיב יחידים ביתה, נודע בשערים שמו, שערים המצוינים בצדקה ובנמילות חסדים, המשכיל ונבון, חשוב ומעולה כהר״ר שם טוב בן עטר זיל וכ׳ שהזיל זהב מכיסו לעשות חסד של אמת עם הרב וכ׳ להביא לשלחן הדפוס הספר הלוה״ ע״כ.

40) עין לשון למודים לר׳ יעקב אבן צור (כ״י ברלין סמן 486) צד ל׳ מכתב „להרב חיים בן עטר בפטירת ש״ט אחיו, תשרי התס״א.“ ועין למעלה הערה 20. 41) ראה לשון למודים הנוכר דף ג״ה ע״ב: „נחמה לכה״ר חיים בן עטר לפטירת ש״ט אחיו מעיר מכנאס יע״א.“ והח׳ ר״מ שטיינשניידער ברשימתו לכ״י של אוצר הספרים הברליני (כמדומה לי צד 80) כתב בשעות: „ר׳ חנניה עטר“ תחת „ר׳ חיים עטר“.

42) עין למעלה הערה 39.

43) עין בספר ראשון לציון לר׳ח עטר הלכות מלמדים ס׳ רמ״ה וו׳ל: „ברם זכור לטוב מורי וחמי זיל שהיה משכיר מלמדים מכיסו ללמד בני עניים בב׳ ונ׳ עירות צדקתו עומדת לעד“ ע״כ.

44) עין הערה 39.

בבית חמיו הח' ר' משה ישב ר"ח ו' עטר. ממנו היה לחמו נתן ומימיו נאמנים ויהי בתורת ד' חפצו, למר ולמד והעמיד תלמידים הרבה, ונשא גם כן דרשות כ' וג' פעמים ביום בעד בני עדתו אשר בתוכה ישב 46).

אמנם לא ארכו לו ימי שלותו ומעט הטובה שראה זמן מה בטלה ברוב הצרות שעברו עליו מיום „פתחו את עיניו“ (במות 46) עליו חמיו ר' משה ו' עטר נהפך עליו הגלגל. אנשי ביתו נהפכו לו לאויבים הדריכוהו והרדיפוהו מנוחה, „שללו ממנו כל כחו והונו“ וישימו שמות בכל סדריו ועניו 47). בעת צרה כזאת מצא רבי חיים תנחומים לנפשו הנהלאה בבית אביו הח' ר' משה עטר אשר היה לו לסתרה והמציא לו לחם חקו למען יוכל ללמוד וללמד באין מפריע 48). בימים האלה הדפיס גם כן את ספרו „חפץ ד'“, הראשון מילדי רוחו אשר בעצב רב וביגון נורא חבלו וילדו. ר' חיים היה אז בן ליו שנים 49), ורבי המערב הכירו גדולתו ורוחב בינתו, והללו אותו מאד בהסכמותיהם על ספרו 50). מעט ורעים היו ימי שני ר' חיים. מלבד הצרות שהסכו לו בני משפחתו 51) היה ג"כ נאסר במאסר רגלי אנשי בלועל שהלשינו עליו ולא נתנו לו מנוחה. גם כובד המסים 52) שהטיל על יהודי מארוקו המושל העריץ מולאי ישמעאל היה עליו למעמסה והיה נאלץ לעזוב את ארץ מולדתו ויעל מעירו סאלה דרך עיר פים ותיטואן 53) ללכת לירושלים. ויבא למדינת איטליה ויתקע את אהלו בעיר ליווארנה. עדת העיר ההיא ונכבדיה

45) עין הקדמתו לספרו אור החיים על התורה וז"ל: „נוסף על מעמסת פזור התורה בכל יום ב' דרשות . . . וכי יאריכו הימים דרשות ג' בכל יום“, ע"כ.

46) חמיו מת בשנת תפ"ה, כי בהקדמתו לספר חפץ ד' שחברו שנת תצ"ב כתב: „זה לי שבע שנים אשר שלל ממני כל כחי והוני מעת פטירת אדוני חמי איש חיל וכו', הגביר ר' משה ו' עטר נ"ע, אשר הניח אחריו כמה גרבי מלאים חמת תנינים ורוש פתנים ומחם השקיני, אשר אם אמרתי אספרה כמה הרפתקי דערו עלי מהם ומחמוניהם, ב"ב ושאין ב"ב, קרובי ומיודעי אם יהי הימים דיו וכו'“. ע"כ.

47) עין הערה 46.

48) ראה בהקדמה הנזכרת וז"ל: „כי רבו משערות ראשי רוב שרדותי ואנחותי עצמו. מצמיתי לא יתנוני השב רוחי. ובאמת לולי חסד ד' עלי והפליא חסדו לי באמצעות אדוני אבי עטר פ"ה החכם השלם וכו', אשר היה ממציא לי טרף והוא עזרני לבוא עד הלום וכו' וישבתי ללמוד תורה“, ע"כ.

49) ר"ח נולד בשנת תנ"ו וכתב את ספרו חפץ ד' בשנת תצ"ב כאשר יאמר בהקדמתו ע"ש והיה אז לפ"ז בן ל"ו שנה.

50) עין הסכמות הרבנים על ספרו חפץ ד' ובהסכמת רבני סאלה שהעתקתיה לקמן צד 13 הערה 5.

51) עין הקדמתו לספרו „אור החיים“ וז"ל: „דלקוני בתפיסה במסירה ונעילה ונגידה ביד שר צר אכזרי“, ע"כ.

52) ע"ש בהקדמתו וז"ל: „וקול הב הב לא פסק אף כי תם הכסף“. והיה לדעתי תחת המלך מולאי ישמעאל שמלך בעת ההיא ושם על היהודים שרי מסים (עין למעלה הערה 20).

53) עין בספרו פרי תואר סימן ל"ש וז"ל: „ובעלותי מעירי אל עיר עז לנו עברתי דרך עיר פאס“, ע"ש. ועין כ"ה שם ס"ק ל"ב וז"ל: „ובכואי לעיר תיטואן“. ועין נ"כ הקדמתו לספר „אור החיים“ וז"ל: „והאיר ד' עיני שכלי אין זה אלא לקום וכעלות אל

קבלו אותו בספי' והספיקו לו כל צרכיו 54). בעת ההיא ישב ר"ח על התורה ועל העבודה ותלמידים רבים הקשיבו לקולו. שם הוציא לאור בעזרת נדיבי העיר את ספרו: „אור החיים“ 55), וישב שם עד עלותו לירושלים. בשנת תק"א ע"ה אל ארץ הקדושה „ארץ שאין לשמוח אלא בישיבתה“ (אוה"ח פ' תבוא) וישם את משכנו בירושלים. שם הרביץ תורה בישיבתו הגדולה הנודעת בשם: „כנסת ישראל“ 56) וישקדו עד דלתותיה רבנים גדולים ומצוינים. בשנת תק"ג נאסף ר"ח אל עמיו בהיותו בן מ"ז שנה 57).

מתולדותיו אחריו לא נודע לי דבר. וכפי הנראה לא זכה לבנים, כי בהיותו בן ל"ו שנה, בעת שחבר את ספרו „חפץ ד" עוד לא היה לו בן והרבנים המסכימים על ספרו יברכוהו כי „יראו עיניו בנים“. מקום מנוחתו של ר"ח הוא כשפולי הר הזיתים סמוך לקבר הרב פרי חדש. וזה נוסח מצבתו: 58)

„ציון. נכרשתא דדהבא ההר חמר אלוקים יקרה, ושיחה קלה שלו אלוקים חשבה לטובה והארץ האירה מכבודו כאשר יאירו שבעת הנרות ורבה וקנה היא העולה עמו, וקרא שמה חפצי בה, מוצא לאור כל תעלוטה, הוא זיוה, הוא הדרה, ה"ה הרב המופלא וכבוד ד' מלא, המקובל אלקי, חסידא קדישא כמוהר"ר חיים ו' עטר ז"ל. נתבקש בישיבה של מעלה יום ט"ו לח' תמוז שנת רתק"ג להנות מזיו השכינה. הוא המחבר ספר חפץ ד' וס' פרי תאר וס' אור החיים וס' ראשון לציון.“

מקום חשבתי בו, הוא מקום השכינה, עיר הרמה, עיר החביבה וכו' ואורתי כנבר חלצי וסכנתי עצמי סכנות גדולות דרך מדבר באתי בו עד כי הביאני ד' פה עיר ליווארנו.“

54) עין הקדמתו לספר „אור החיים“ ד"ה: „ומצאתי אנשים בה יחידו סגולה, אותם ידושו ד' לטובה, אשר מנשם חמדו להטיב ברוח נדיבה, ברוח סמיכה ובהרו בחיים זה לעזר וזה להועיל וכו' ובהרו כאשר חפצתי עשות עד נדר אמור שאל מה אתן לך.“

55) ראה הקדמה הנזכרת בסופה.

56) עין הקדמתו לספרו פרי תואר ד"ה: „והבנים בני אלה תלמידי לומדי „מדרש כנסת ישראל“. ובסוף הקדמה יאמר: „בתוככי ירושלים במדרשנו המכובד כנסת ישראל.“ ועין נ"כ בספר חבת ירושלים (ירושלים, שנת ובירושלים תנוחומו) דף ל"ט ע"ב ד"ה: „ועוד בית המדרש וארון קבוע וס'ת וזה היה בית מדרשו של הר' הגדול ח"ק המפורסם כמו"ה חיים ו' עטר זצ"ל וכו' וסמוך לבית המדרש הנ"ל יש בית טבילה, מקוה טהרה לישראל ואשכנזים הקימו שם דגל התורה ב"ה. ויש בחצר סמוך למדרש הנ"ל אילן תאנה ופירותיו אינם ראויים לאכול, ואומרים שהרב ח"ק הנ"ל גזר אומר שכן יהיה מפני שהיו מבבלים לו הלימוד בלקיטת תאנים, ע"כ. ועין נ"כ בספר מעשה הצדקים לר' אברהם הלוי ו' סוסאן (ירושלים תרמ"ט) בהקדמה שמביא נ"כ האגדה הזאת וז"ל: „ואני הגבר וכו' שמעתי ממעלת הרב הנאון המפורסם כמוהר"ר יצחק מפר"א ג ענין הפלא, שיש תאנה בחצר הרב אוה"ח ז"ל פעה"ק ירושת"ו. התאנה חנשה פניה בעת שהיו ראויים לתבשל והיו לאבק. ושמע מרבנן קשישי, שהיו נערי הגוים עולים על התאנה ללקט תאנים והיו משרידיהם להרב בלימודו. נער על התאנה ונעשו פרותיה לאבק. ועד היום דבר זה בתאנה הנז' לאות ולמופת, ע"כ.“

57) עין שם הגדולים את „חיים ו' עטר“ ולקמן בנוסח המצבה. ונמצא נ"כ הספד על ר"ח ו' עטר בהפנקס השביעי מעשרה חפצים לר' מנחם עזריה מפאדוואה אשר כולל:

מקום קבורת אשת ר' חיים בשפולי הר הזתים אצל קבר בעלה.
וזה נוסח מצבתה :

„ציון.

רבת המעלה והתפארת, בטח בה לב בעלה, אשה
יראת ד' היא המהוללה, כבודה בת מלך פנימה, היא
העלה על כל מעלה, ובהוד וביופי וכצדק היא באלה.
פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה. גזע היחס
והמעלה הלא היא הרבנית יעלת חן מרת פאצוניא.
אלמנית מורינו ורבינו הרב הקדוש, חסידא קדישא
כמוהר"ר חיים בן עטר זלה"ה, בת הגביר, החכם השר
המרום כמוהר"ר משה בן עטר זלה"ה. (59).

נוסח מצבת האשה אסתר אלמנת הרב הנוכר :

„ציון.

אשת חיל כאסתר בת אביחיל, אשת חיל תתמוך ככוד
רבת המעלה, יעלת חן וכלילת יופי, הרבנית בת מלך
ואסתר. אלמנת הרב המופלא וכבוד ד' מלא כמוהר"ר
חיים ן' עטר הנצב"ה. בתו של החכם כמה"ר מאיר
כפאם נ"ע מנוחתה היתה ביום תשעה ועשרים לחדש
מנחם מ"ש שנת התק"ט לציצירה.

ג.

תכונת נפשו.

מדת ענוה תתנוסס כאבן חן בין המדות שמנו חכמים כאנשי
המעלה, ומה שעשתה חכמה עטרה לראשה עשתה ענוה עקב לסל"ס"ה" (1
(ירושלמי שבת פ א ה"ג), ואשרי לו לארם אשר לבו ראה חכמה ודעת
אם לו חלק גם בענות רוח, כי „סיג לחכמה ענוה" (כלה רבתא). במרה

דרושים על הפרשיות שלא כסדר וששה עשר הספרים ובתוכם הספד על ר' חיים ן' עטר
ועד ר' אפרים כהן מ"ץ בק"ק מדינה. זמן כל אלה השנים תפ"ח עד תצ"א, תצ"ח, תק"ד
ותק"ל. (הפליט, מאת שניאור זאקש צד 14).

58) נוסח שלשת המצבות העתקתי מספר „ירושלים" לרא"ם לונץ שנה ראשונה

צד 122.

59) עין אדות ר"מ עטר למעלה הערה 40.

1) ובאה"ח על התורה פ' כי תשא פ' כ"ט הגירסא „עקב לסנדל"ה" ושם לא נזכר
המקור. ונמצא ג"כ בתנחומא פ' בראשית ובתנחומא הוצאת בובער פ' בהעלותך וביקקוט
משלי רמז תתק"ס ומובא עוד בריש חזית. ורבנו נסים גאון מביאו בספרו המפתח על
מס' ברכות פ"ט (דף כ"ה) בשם מדרש ילמדנו. ובכל המקומות שהזכרתי נמצאו איזה
שנויים קלי הערך. וברוקח (בהתחלת שרש ליראד) הנירסא „שוליים לרגלה" ומביא את
המאמר בשם הפסיקתא ואיננו שם רק במקומות אשר צינתי ועין תוס' יבמות ק"ג ע"ב
ד"ה המסוליים.

זו הצטין ג"כ הרב הגדול ר' חיים זצ"ל. למרות שכלו החד והחריף ובקיאות הרבה בכל התלמוד ונושאי כליו נהג מדת ענוה בעצמו שלא להשען אל ביתו ולא הורה הלכה למעשה בטרם „מתק סוד“ „עם רב עצום יחיד בדורו ר' שמואל בן אלבאז“ (2). ואמר על עצמו: כמוני היום אשר יודע אני בעצמי מיעוט השגתי, יתוש קטן בחכמת התורה... הנער המנוער מן החכמה (בהקדמתו לספרו חפץ ד').

טאד מאד יקרו לו דברי הראשונים וגדול כבודם בעיניו ולא מלאו לבו לחלוק על דבריהם בלשון ודאי אלא בלשון „אפשר“: „כי סברתי אינה סברא נגד ספקס ומכ"ש נגד סברתם ז"ל“ (דבריו בהקדמה הנ"ל). כאפס ואין היה בעיניו הוא ודורו לעמת הראשונים וכמל א"ע באמרו: „תלמיד שלא הגיע להוראה... ומה גם בדורותינו שאין מי שראוי להוראה א"כ מי יורה דעה? אלא הכל כפי הזמן והעת.“ (ראשון לציון על יו"ד רמ"ב—מ"ג).

במקום ענותו תמצא ג"כ גדולתו והכרת עצמו כראוי ומחויב לת"ח (סוטה ה') וכתב: „והיו דברי אלה מול כל קורא שאם לפקח בדבריו הוא בא... נגידים אדבר להטיתו בעקישת... נחש ואוסר אני עליו פרי למאכלו... ואם דחקו שכלו באיזה דבר הנני היים עומד בירושלים וכו'“ (בהקדמה לספרו פרי תאר) (3). ובמקום אחר בהשגתו על הפ"ח: „ועין בדבריו ועין בדבריו ובחר בדבר אלוקים „חיים“ (פ"ת סימן ט"ו סק"א), ואמר על עצמו: „והנה מיום שנשמעו דברי במערב... לא נגע ד' עוד במכה זו ולא נראו יותר מ"ב שנה“ (4).

לפעמים ידבר אלינו בלשון שהשתמשו בו בעלי המקובלים כאילו יד' היתה עליו ורוח מטרם עליו הערה ואומר: „ועוד כה לו להפ"ח

(2) עין הקדמתו לפרי תאר שכתב וז"ל: „ובחלק מההלכות ממקתי סוד עם רב ועצום יחיד בדורו, גדול הרבנים חכם החכמים הדין העצום הכולל כל מדות טובות הוא אחי הרב המופלג כמוהר"ר שמואל בן אלבאז... לא הרימותי ידו לחתום על דברי אלא אחר הפכמת הרב הנזכר“.

(3) ראה ג"כ הקדמתו לחפץ ד' בסוף: „אבל בלאו הכי יסלק ידו מעלי ולא ישמא תורת ד'... סחור סחור אמרנן להור"א“ וכו'.

(4) עין אור החיים על התורה פרשת שמיני פסוק כ"א. והמעשה בשם מובא ג"כ בהרחבת דברים בספרו פרי תאר סימן פ"ה ס"ק א' והאריך שם בראיות לאסור את מין החגב שנהגו בו היתר בני המערב וסיים דבריו: „וכבר כביר מצאה ידי ופרשתי והפרשתי ככ יחיד בני עירי מהם ואיסורם ואחד מהם שלא שת לבו לדבר זה הראוהו בחלום שהיה אוכל שקצים ומשמים והעירוהו כי הם הארבה שאכל בו ביום. וכמה הערות עשה ד' הצדיק הדברים וגדול הנס האההון שעשה ד' שתמיד דבר רגיל היה לבוא מין זה לב' או ג' שנים ולא אחר שפי מד' ומשעה שפרסמתי אסורם וחכמי העיר הטו אונם ואסרום מאותה שנה לא נראו עוד במערב למעלה מעשרים שנה“ עכ"ל. מלבד הרחבת המעשה בספר פ"ת נמצא ג"כ שנוי בדבר המספר, כי באה"ח נאמר „י"ב שנה“ ובפ"ת „למעלה מעשרים“. ומה שנוגע לגוף הדין לא קבלו אותו כפי הנראה כל בני המערב וכבר היה מעשה, כי בשנת תקצ"א היה ארבה בא"י ואכלו אותו היהודים מבערבטראי ואמרו, כי עלה בידם שהוא טהור. עין תוצאות הארץ לר"י שווארץ דף ח'.

להאריך . . . בתר דאחמיה ליה מן שמיא קושטא" (פ"ת ס' ט"ו). "רוח הקדש הופיעה ונתכוונו לו" (חפץ ד' דף ז' 5).

ד.

ספריו ודרכו בלמודים.

ר"ח היה לומד למודים שונים והיה מחלקם לארבעה שעורים ע"פ הסדר הזה: א) משנה, ב) גמרא, ג) זהר, ד) הלכה פסוקה. זה היה סדר למודו בכל ימי השבוע. במוצש"ק היה ער כר הלילה ולמד למודיו הנזכרים 1). הזהר היה לו, כאמור, ללמוד קבוע, וחביבה היתה עליו הקבלה בכלל להלכה ולמעשה 2) ובבאורו על התורה נראה לפעמים נגלה ונסתר משתמשים בערבוביא והיו לו דברי הזהר והארי ז"ל לעינים, על פיהם יבאר ובדרכם ילך.

שני הלמודים, נגדה ונסתר, מצאו להם קן בלב ר"ח ולא היתה מחיצה להבדיל ביניהם. הזיוון בלתי נפרץ מיום שהיתה הקבלה לנחלת החסידות. ר"ח הראה לנו עוד בימי ילדותו כחו הרב בתלמוד ובהיותו בן 17 3) שנה חבר את ספרו הנכבד חפץ ד' 4) וכל גדולי המערב העידו בהסכמותיהם על חין ערך המחבר ולפעלו נתנו צדק 5).

5) הראשון מהמקובלים אשר השתמש במכטא זה היה הרב הגדול ר' אברהם בן דוד הראב"ד השני. עין הלכות לולב פרק ח' סמן ה' שכתב: "וכבר הופיעה רוח הקודש בבית מדרשנו". ועין ג"כ דברי הרב בעל כפות תמרים סוכה ל"ב ובמבוא לס' "האשכול" להראב"ד מאת הגאון רצ"ב אויערכאך צד XV ובספר "בן יוחאי" צד קל"ב.

1) עין דבש לפי להנאון חיד"א מערכת ת' שכתב וז"ל: "וכד הוינא שליאי ראיתי להרב המופלא ח"ק כמוהר"ר ר"ח עשר זלה"ה שיסד קריאה נאמנה בכל ליל מוצש"ק מתחלת הלילה עד הבקר וחלק הלילה לד' משמרות ובכל משמרה לומד משנה, גמרא, זהר, הלכה פסוקה. וכך הוא בכל למוד מד' חלקים והיה מיוסד הכל במספר במפקד שמות הקדש ותפלות שיסד הרב ז"ל ליחד ולקשר כל העולמות." עכ"ל.

2) עין בהערה הנ"ל והנאון חיד"א מספר שהיה משתמש ג"כ בקמיעות. עין שה"ג אות "אברהם" ושם כתב: "ושמעתי מהרב המופלא ח"ק הר"ר חיים עטר שהוא הכיר קהרב ז"ל וכשהיה ידם חולה שואל ממנו קמיעה . . . וכ' ואמר הרב מהר"ח הנזכר שהוא היה לו איזה קמיעות כתובות מהרב כאמור."

3) ר"ח נולד שנת תנ"ו וחבר את ספרו שנת תצ"ב והוא אז איפא בן ל"ו ולעת כזאת היה כבר נסדר לדפוס גם חבורו פ"ת על יו"ד כאשר יאמר המחבר בהקדמתו לחפץ ד' ויוזכרוהו ג"כ לשבח החכם המסכים לספר חפץ ד' ר' חנניה אבן זכרי ויכנהו "חבור יקר ערך". 4) הספר חפץ ד' נדפס באמסטרדם בשנת אשרי האיש ירא את ה' במצותו חפץ מאד לפ"ק (תצ"ב).

5) מן ההסכמות הרבות אשר נתדנה תהלת ר"ח אעתיק פה הסכמת החכמים דיניי ק"ק סאלי, יען כי חפיץ אור על תכונת נפש ר"ח ועד איזה פרטים מתולדתו, וז"ל ההסכמה אות באות: "יראו עינינו וישמח לבנו ויגל כבודנו בהיות האיש הלזה איש א' קדוש הוא בדורותינו ושרוי במחנינו, איש צדיק תמים היה בדורותיו, לשבח הדור ולתפארת אבותיו, אב בחכמה ורך בשנים, חכו ממתקים וכלו מחמדים, כי מנעוריו גדל עמנו סג"ב

הספר חפץ ד' הוא חבור נחמד על מס' ברכות, שבת, הוריות, חולין, בפלפול עמוק ובסברא ישרה יראנו הכתבר את חילו לאורייתא. דברי הראשונים כרש"י תוספות וכו' הם ע"פ רוב לנושא פלפולו ועליהם ישיף מלתו.

לפעמים נמצא בספרו חדושים שחדש בכית מדרשו וכבר קדמוהו דראשונים, חזיון בלתי נפרץ בספריו. וסבת הדבר, יען כי היה מדרכו שלא לעין בעת למודו בספרים שעוסקים ג"כ באותו ענין, כי זאת היתה מתכונת למודו להיות מקורי בכל האפשר (6).

והלך הלך בדרכי יושר, ובראותו ית' עובד ה' בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאודו דולה מים מכורות עמוקים וצלולים דלי' חספא מתותא ומשכח מרגניתא, וקב"ה ושכינתיה דרי בפלפולא דאורייתא, קולע אל השערה, מוציא לאור כל תעלומה בדברי רש"י ותוספות והגמרא, ומסיק שמעתא אליבא דהילכתא בהוי"ו דאביי ורבא כהונן וכשורה בעיון רב ובסברא כות' הלכתא מסברא, נזור ים החכמה לנזורים, מפוצץ סלעים סיני ועוקר הרים, שמו הטוב נודע בשערים, זך ונקי, רב וברך ולו שם בנבורים הוא ניהו צבי תפארה, חמדת לבבינו, החכם השלם הותיק, פלפלא חריפא, טינרא תקיפא, מסיק מחותא חספא מרגניא דלית בה טימי, ספרא ושייפ"א, שייף עייל לבי מדרשא, שייף נסיק לבי מדרשא וכוזיה יומא לא פסיק מפומא נירסא נירסא דינקותא, מתרצתא ולא משבשתא ולא בדותא, כהר"ר חיים בן עטר ס"ט הוסיף שם טוב לאביו הוא החכם השלם כה"ר משה נר"ו, כי הרואהו מברכהו בקול גדול אשריך רבי שיצא זה מחלצריך, אשרי שזה ילד, אשרי שזה גדל נין ונכד לאותו צדיק איש חי רב פעלים, מבקציאל ואיתאל, הזמן זה קנה חכמה ונעלמה מעיני כל חי, הרב המובהק המופלג הנאון נושא הון התורה והמצות, שמו הטוב מפורסם בכל מחנות העברים. שר וגדול בישראל כבוד אדוננו ונבירנו כמוהר"ר חיים זצקל"ה אשר יצק מים ושמש ב' נאוני עולם כמוהר"ר אלישע אשכנזי זצ"ל וכמוהר"ר חייא דיין זצוקלה"ה תקיפי דארעא דישראל תובכ"א וזרוק חוטרא אוירא אעיקריה קאי הרב רבי המחבר ולבית אבותם כתיב, בן זקונים הוא לו הרב המחבר להגאון זקנו הגו'. וכל מה שקבל מרבותיו הגו' הכל מסרו לבנו המחבר ובני בניו דרי הם כבנים ויסמוך את ידיו עליו ועשאו ככלי קדוש מלא חכמה והוא גם הוא הופיע והשפיע מחכמתו לתלמידיו ובני ישיבתו ללמוד וללמד, לשמור ולעשות ועלימו תשוף מלתו ועלתה הסכמתו לכתוב, וקסת הסופר במתניו, את אשר ראו עיניו וחדשו רעיוניו בשוב חכמתו המפוארה ועיוניו, ותעבור המנחה על פניו, מנחת זמרת רנניו, ארשת שפתיו והגיונו. ולהיות מדרך הטוב להיטיב לזולתו, נעלה בדעתו לחקוק דבריו בעט ברזל ועופרת למען יעמדו דבריו ויהי' למשמרת, יראו ישרים וישמחו פקודי השם ישרים משמחי לב. וכל כונתו לשם שמים, להוציא לאור מחשבתו, רבים הקרי לב אשר אתו, ומאת ד' תהי' משכרתו, הנה שכרו אתו ופעלתו יראו עיניו בניו ובני בניו ויהי' נטיעותיו כמותו עמו אתו במלאכתו מלאכת שמים, כל הכתוב לחי"ם בירושלים אכ"ר. נאום דלי ציונה חחותמים פה סאלי'.

(6) עין הקדמתו לס' חפץ ד' וה"ל שם: „ואלה הם אשר תמיד נתכון דעתי אליהם הם הקדושים הרמב"ן הר"ן . . . כי ברוך ד' רוב פעמים אשר יאמרו דבריהם ומצא כתוב כל הכתוב לחי"ם ואל יחדגני קורא בספרי זוה, כי ח"ו כתבתי איזה דבר ולא מאשר הבינותי אני לבדי א"נ בכושל נניבת הדעת ח"ו, כי מחששא זו הנתנתי א"ע שלא הייתי קורא ולא אביש בשום ספר כלל אפי' אחר העיון." עכ"ל שם ומבואר ביותר בהקדמתו לאור החיים וז"ל: „וסיג עשיתי שמשכתי ידי מפתיחת ספרים. לא קקלותם כונתי חכילה חלילה, כי כלם אענדם לראשי ואתעשר בהם, אלא לכל אכשל להתכסות בשמלתם, ובפתחי בספר תורת ד', לא הייתי מקדים להתחכם מהראשונים לדעת העריותיהם וישוביהם... אלא תורת ד' כתובה לפניו והיא האירה אותי והיא השיחתני," עכ"ל.

ומדרכו היה להאריך בדבריו, כאשר מצאנו ראינו זאת בספרו חפץ ד' וביותר בכאורו על התורה אשר ידרוש לפעמים כמה וכמה דרשות באופנים שונים על פסוק אחד. ויש אשר דבר ג"כ לשון קצרה והוא מסבה ידועה כי ר"ח חבר את ספרו בשנות ראה רעה ולפעמים לא רחוקות באו מים עד נפשו ודעתו לא היתה צלולה עליו לשיח בדברי תורה וירוח לו. וזה היא הטעם בכל מקום שמצאנו בספריו עקצר במקום שאמרו להאריך (7).

אחרי ספרו „חפץ ד'“ הוציא ר"ח לאור את ספרו „פרי תאר“ על יו"ד (8).

תכלית הספר ומגמתו היא, כאשר יאמר המחבר בהקדמתו: להשיג על הספר פרי חדש להגאון ר' חזיקיה די סילוא ז"ל במקום „שחורפתו מחלילה ליה לדבר נגד גדולים וטובים ממנו“, ולכן הרפס את תדושו „סמוך לפרי חדש“, „לפי שרוב משאו ומתנו עמו“.

ר"ח הכיר את גדולת הרבפ"ח וכתו כי רב בכל הדרי התורה ואמר עליו, כי „דרך ישרה לו כאדם בעל חכמת תורה וישרה“ (הקדמה לפ"ת). אך מאהבתו העזה לרבותינו הקדמונים לחס אתו במלחמתה של תורה דמען הצל את כבוד הראשונים מהשגת הפרי חדש.

בכל דבריו היתה האמת נר לרגלו ואור דנתיבותו ויצטרק בהקדמתו לאמר: „ונאמן עלי הדיין, שלא עסקתי עמו דרך קנטור אלא באהבת אמת ואמונה“. ובדעתו, כי מלאכתו מלאכת שמים, לכן היה נזהר מאד בדבריו ויגע ושנה הרבה ולא קבע אותם להלכה טרם התיעץ עם תלמידיו, בני הישיבה, „גדולים וטובים“ והמתיק סוד „כחלק מההלכות עם רב עצום ויחיד בדורו הררר שמואל ין אלכאז“.

והיא גם היא שעמדה לו לדבר רתת נגד הפ"ח במקום שחלק על הראשונים ואמר עליו: „ואחריהם עמד הפ"ח ז"ל והרבה לדבר נגד הטור ולואי שהיה אותו הרב דרכן של ראשונים לדבר בלשון חכמים . . . שיותר היה לו לאמר וצ"ע על דברי הטור ולא יוסיף דבר דברי קנטור נגד צבי ישראל וטפי הוי חזי קולמסו כבשל בו ביצה או לו כבצה רא גדל“ (פרי תאר סמן ו' ס"ק ז')

(7) עין הקדמתו לחפץ ד' וז"ל שם: „נם אודיעך אחי שארי הקורא בספרי, כי הלא תתמה דלפעמים תמצא קצת אורך לשוני ולפעמים לקחתי דרך קצרה ביותר ונם תמצא דפעמים שאני מכאר ומפלא ולפעמים מעלים עין במקום שאין רשאי להתעלם. דע לך אחי, כי כל מה שלמדתי בחיי לא היה אלא מאהבת ד' ומחשק התורה, כי מהייתי בעולם אשר פתחתי עיני סבבוני, כתרוני צרות רבות מפל אשר חשתי לטובה לי נהפך דודי למשחית ויקם לי עוני לאויבי בני ברית קרובים ורחוקים אשר דרשתי שלומם והם הייתי להם ללחם לעטוף שית חמס למו נוסף עד ינונותי תדיר ושאינו תדיר . . . ולזה תמצא לפעמים אני יוצא י"ח בענין לפרש בו הצורך. ולא כל העתים שוות ולפעמים אני בוחר לעצמי דרך קצרה ולפעמים אני מושך בקסת אשר בידי באורך לשון מטרת הזמן אין הדעת מיושב, כי רבו משערות ראשי רוב טרדותי ואנחותי עצמו מצמיתי לא יתנוני השב רוחי“ עכ"ל.

(8) ה' פרי תואר נדפס באמסטד' תק"ב; וויען תק"ע; לבוב תק"ע; זאלקווא תק"ע.

„וצל"ד במה הכריע הפרי חדש לפסוק הלכה כגירסת הרז"ה, ואי משום דמסתבר ליה לאו כל כמניה" (שם סמן י"ג ס"ק ח').

ומאד חרה אפו בהפרי חדש בדברו נגד ה„גאונים" ואמר עליו: „וראיתי להפ"ח דשגא גם נגד הגאונים וכתב וז"ל אולי אטעייניהו . . . וכי ומעתה מה מקום אחד מרבנן לנהוג מעוש כבוד מעוש דרך ארץ גאיני עולם במילי דלא חכימי . . . ואין בחכמה זו כדאי לארחותיה לדבר כדברים האלה." (שם סימן ט"ו ס"ק ב') (9).

ופעם אחרת יאמר כאשר דחי הפרי חדש „פסקי רבוואתא": „ולא ידענא אלימות כח דהאי גברא ד' הטוב יכפר בעדו" (שם סמן י"ח ס"ק ט"ו). אם כי בסופה וסערה דרכו נגד הפרי חדש הוא יען שלא נוהר לדעתו בלשונו והיה הנקל בעיניו לחלוק על הראשונים בדרך ודאי מבלי שום הצטרקות, ולא כן דרך ר"ח בהשגותיו על הראשונים אשר היה למד לשונו לאמר בדרך „אפשר", וחכיבה היתה עליו מדה זו מאד, עד שמתוך כעסו על הפ"ח בא לידי שבחו של הרב הגדול מהר"י רוואנים על שכתב על דברי הש"ך בלשון „וצ"ע" ולא מצאו לכו לחלוק עליו, ואמר: „אשריך אברהם איניו שר' יהודה רוואנים יצא מחלצין" (10).

והאמת תורה דרכה, כי רק מאהבתו לרבנותיו הקדמונים ערך נגד הפ"ח מלחמת סופרים, כי גם בהפרי חדש היה נוהג כבוד כיאות לו, אם השיגו בדברים שבינו לבין עצמו, או גם במקום שנוגע לדברי הראשונים ז"ל אם לא מצאו בדברים הדיים כ"כ, אז דברי ר' חיים בנחת נשמעים (11).

בדברים קשים ידבר ג"כ את הרב מהר"ש דוויך הכהן בעל ריח שדה על אשר יחלוק על דברי הר"ן וכתב עליו: „וחזית לחד מכני תירה שכתב בחכור שחבר נקרא שמו „ריח שדה" שקרא תגר על דברי הר"ן, כי לא דבר נכונה וכי . . . ומה מאד ילבש האדם כושה וכלימה על ב'

(9) אל יפלא בעיני הקורא, כי השתמש פה ר"ח בסגנון הריף מאד נגד הפ"ח, כי דברי „הגאונים" יקרו מאד בעיני הפוסקים. וגם הרש"ל אשר הבקרת היתה נר לרגלו ואמר: „לא נשאתי פנים לשום אחד מהם . . . אף שהדור שלפנינו . . . אין יכולת בשכלם להשיג שגדול אחד מן המחברים יטעה וסוברים מ"ש בכתב ישן אין להרהר אחריו" (הקדמתו ליש"ש חולין), הוא בעצמו אמר: „וחלילה לי לחלוק על הגאון" (יש"ש יבמות פ"ד ס' ט"ז), „ולא משוינין לגאון שונג" (יש"ש ב"ק פ"ט ס' ל'), והכסאדם טועה בפסקי הגאונים כטועה בדבר משנה" (שו"ת סימן ל"ד).

(10) עין פרי תואר סימן כ' ס"ק ג' וז"ל: „שריה ליה מאריה (להפרי חדש) . . . היה לו לאמר וצ"ע כאשר כותבים גדולים ממנו על חכמים אשר קדמו להם בשנים. ובעיני אני הקטן נפלאה חכמת הרב הזורני הרב המלך יהודה רוואנים וראיתיו שכותב על דברי הש"ך והל"מ „וצ"ע", לומר, דאפשר שלא השיג דעתם. עכיו אני אומר אשריך אברהם וכי" עכ"ל. ועין ג"כ הרב המאירי בפתיחתו למס' אבות איך ירבה להלל ולפאר את ר' אברהם אב"ד על אשר נהג מנהג ענוה בעצמו גם במקום שיצא לחלוק על חבריו ומשתמש תמיד כלשון „לא נהירא לע"ד", ועין ג"כ בהקדמת הגאון רצב"א לס' האשכול צד XV.

(11) עין לשונו על הפרי חדש „דברי הרב לא הבינותים" (פ"ח ס' ב"ד י"ז); „מחילה מכבוד הרב" (שם סמן ל' ס"ק א'); „והכי משמע דהבין רב גוברן הפרי חדש ז"ל" (שם ס' מ"א ס"ק י"א), והרבה יש כיוצ"ב.

חסרונות. האי שלא ישיג הבין דברי רבותיו ולא מסתייה דלא גמר עוד לו רבו יתירא לאפלוגי לדהות דברי רבותיו, אשר לא השיג הבינם. ובאמת, כי הצקתני רוח כמני, איך כל הרוצה ליטול השם, ליכנס לפנים ממחיצתו להשיג על גדולי עולם, אשר עדיין לא השיג הבין בדבריהם ויתגבר להקשות. שפתים יושק פי חכם, מהור נפש חד בדרא, קדוש ה' יאמר לו, אדוננו הרב הנאדר בחכמת התורה, הוא ידיר ה' כמוהר"ר יהודה רוזאנים זלה"ה אשר שמענו, כי הושש היה להדפיס אמרותיו המפורסות, לכל יעמוד חי וימעה בהבינו ויחשוב כמשיג ונמצא כמתעתע ח"ו. הדרתי עלי זאת וחוששני, שיבוא כל החושב ברעתו, כי איש משכיל הוא, וכפי האמת עדיין לא הגיע לדעת אפי' אחת מטאה להבין אמרי חדוש ויתגדר להקשות על דברי וידחה באפס ידיעה ואין מבדיל בין טוב לרע ונמצאו ד"ת בטלים. ע"כ ציוחין דכל מי שאינו בקי העיון העומק ורגיל בו בתמידות ובידיעה צודקת ובכונה שלימה לשם שמים הרני אוסר עליו ספרי לבד ללמוד בהם ואם יעבור עקיצנא ליה." (פ"ת סי' פד ס"ק י"ג.) (12).

המפרשים אשר בהם ישא ויתן ר"ה בספרו הם עפ"י רוב הר"ף, הרמב"ם, הרשב"א ועיד מרבותינו הראשונים. יקר ה' כבודם בעיניו מאד ומפני שםם נחת הוא. והי' כאשר לפעמים ישיג על אחד מן הראשונים דבריו בנחת נשמעים וביראת הכבוד.

מאהבתו להאמת יחקור אחר מקור הדין והיו לו לעינים גם בני דת אחרת ועל עדותם היה סומך (13).

ולעומת זה חרה אפו בהפרי חדש על עשותו כדבר הזה (14). מדרכו בדרך למודו היה ג"כ לתת כללים ואמר: «וכבר גלותי דעתי בכמה פסקי דינים דכל שהסתירה על הפיסק הוא גלויה כ"כ שעין הרואה ירגישנה דפשיטא דהפוסק לא נעלמה מעיניו» וכ' (פ"ת סי' יז ס"ק ד'). בשינוי נוסחאות (15) שבין הבבלי והירושלמי «תלינן למימר דהברייתא

(12) בגוף הדבר יש להעיר כי ר"ה נתן טעם לדבר שלא הדפיס מהר"י רוזינס את ספריו לפי מה ששמע הוא אבל לא נכונה השמועה לפי עדות הרב חיד"א ז"ל שכתב בסגנון התמימות המיוחד לו לאמר: «והרב אור החיים הנז' כתב לפי מה ששמע הוא זצ"ל. אמנם ידענו נאמנה מזקני רבני קושטנדינא יע"א שידעו שמה שלא הדפיס הרב הן בעודנו חי, היה לפי רוב הענה הקבועה כאמת בלבנו והיה אומר מה זה יתן לפוס רבנן» (שה"ג אות י').

(13) עין פרי תאר סימן ד' ס"ק י"א ד"ה ישמעאלים וכ' וסיים שם: «ודבר זה פשוט אצלי מפי ההוגים בדתם» ע"ש.

(14) עין פ"ת סי' י"ט ס"ק י' ה"ל שם: «וראיתי להפרי חדש... וכ' והנם שהרב פרש שכונתם היא אל כביר, הרב לא בקי גם בלשון ישמעאל, ומי יגיד ומי יעיד על בקיאות, ואדרבא הוא בערי אדום נולד ובה גדל, היא העיר הזאת, אשר בה נמצאתי הן היום, עיר ליווארנו ולישנא דינקותיה לאו לישנא דערביים הוא, ולוא יהיה שהגידו לו הגויים לא סמכינן עלייהו».

(15) ועין ביד מלאכי ערך כללי שני התלמודים שתמה בזה על הרב פרי תאר, כי הלא מבוואר ברי"ף (סוף ערוכין) וברבנו יחונתן, כי הבבלי עיקר. ע"ש. והחכם ב"ג בהצופה להמניח" (תרכ"ז, Nr. 33) ישב דברי הפ"ת ואמר, כי היטיב לראות והראה אותותיו אותות בדברי ר' ירמיה שאמר במחשכים הושיבנו, זה נמרא בבלי (סנהדרין כ"ד).

נשתבשא בתלמודא דילן ונוסחא הנכונה היא מאי דמייית בירושלמי
(פ"ת ס' קי"ט סק"א).

הפרי תאר זכה לפרסום זמן מה אחר צאתו לאור והגאונים שבאותו
הדור יזכירוהו לשבת. הגאון בעל נודע ביהודה שה"י קרוב לזמנו יזכיר את
דבריו בכבוד (שו"ת נו"ב מ"ת, חלק או"ח ס' ס"ו).

הרב הגדול בעל יד מלאכי בספרו, ערך כללי שני התלמודים.

הגאון הרב חז"א בהרבה מספריו וביחוד בספרו ברבי יוסף.

הגאון הפוסק ר' יוסף תאומים בספרו פרי מגדים על יו"ד.

הגאון מהר"ז מרגליות בספרו בית אפרים על ש"ע יו"ד (16).

ולעומת זה יפקד מקומו בספרי שו"ת לרבני המערב וכא זכרו בהן

רק לפעמים רחוקות, בעוד אשר הסי' פרי חדש נוכר תמיד בספריהם

ויפלטו בו לדון ולהלכה. וסבת הדבר היא בלי ספק, כי יראו מגשת

אל הסי' פרי תאר, כי מחברו גער בנויפה לכל החולקים עליו. זאת ועוד

אחרת, כי בני המערב נמשכו ע"פ רוב בדיני טרפות אחרי הגאונים

„בעלי המנהגים" והם: הרב יעב"ץ (יעקב ן' צור) ור' יהודא ן' עטר

(ריב"ע), וביחוד עיר פאס שרוב מנהגיה בטרפות להקל (17).

וזהו הטעם אשר לא יזכירו אותו רבני המערב, כי ה"י ידוע להם

למחמיר ולכן יש אשר גם ספרו לא נודע להם ומזכירים איזה דין על

שמו מפי השמועה והוא מפורש כתוב בספרו (18).

ובאמת לא צדקה ראיתו להוכיח את ההפך מדברי הר"ף ז"ל ויתר הקדמונים, כי

דברי ר' ירמיה שם נאמרו רק על עת ידועה בשעה שהיו בבבל גזרות מרובות „וגדולי

החכמים היו בא"י" אבל בימי ר"ה ורב אשי היה בכל המקום מרכז התורה ולכן תקמור

בבלי הוא העיקר כדעת הקדמונים, וז"ל תשובת רב האי גאון בספר האשכול ח"ב (האל-

בערשטאדט תרכ"ח) צד 49 :

„מיהו כל מה שמצינו בתלמוד א"י ואין חולק עליו בתלמודנו. . . נאחזנו ונסמוך

עליו דלא גרע מפרושי הראשונים, אבד מה שמצינו שהולק על תלמודנו נעזבנו. והא

דצם ר' זירא דלשתבח תלמודא דבבלאי ור' ירמיה אמר במחשכים הושיבני זה נמרא

בבלי ואמר נמי בבלאי שפשאי וכו' אמריתון שמעתא דמחשכי, בזמנם לא נהיר להו

טעמי דמתני' כחכמי א"י, דעדיין היו שם סנהדרין וגדולי החכמים היו בא"י, וגזרות

מרובות בבבלי כד' בשחיטת חולין פולמסא אתא לפומבדיתא וכו'. ותו ודאי א"י נתקדשה

מכל הארצות כד' ר' זירא ש"מ אוירא דא"י מחכים, אבל בימי ר"א ורבינא היה שלום

בבבל, ונפיש שמדא בא"י ואימעטא הוראה תמן טובא ונחית מן דהוא תמן לבבל כגון

רב דימא ורבינ וכו' רובן הכימי דארעא דישראל, ואמרו מימות רבי עד רב אשי לא מצינו

תורה וגדולה במקום אחד והתורה מתנכרת והולכת בימיהו, ודאי אוירא דא"י מחכים וכו',

ותו קמיייהו הוי תלמוד א"י וידעו טעמי קדמאי, והיכא דלא ניחא להו נאדו מטעמי

דקמיייהו, וכללא הוא הלכה כבתראי. עכ"ל.

16 עיין בהסכמת הגאון מהר"ז מרגליות על הסי' פרי תאר, דפוס ווינץ, וז"ל :

„ובהלכות טריפות כמה גרנדים בסעיפי פוריה לקחתי ואספתים אל תוך ביתי בית

אפרים עכ"ל.

17 עין משפטים ישרים שו"ת לר' רפאל בורדוגו דף כ"ה וז"ל : „אבל מה נעשה

וכבר פשטו מנהגים אחר מנהגים ושומעין להקל ולא להחמיר. וז"ל מהריב"ע (הוא ר'

יודא ן' עטר) : „אע"פ שיש פנים להחמיר, כבר ידעת דרוב היתנהגים פה פאם הולכים

אחר המקיל. עכ"ל משפטים ישרים.

18 עין משפטים ישרים הנ"ל דף ק"ו וז"ל : „עוד שמעתי מפי מנידי אמת שהרב

ר"ח היה נאה דורש ונאה מקים. כאשר הראתי למעלה היתה תכלית ספרו להגן על תורת הראשונים נגד השגת פרי חדש, אבל כבוד הפ"ח כשהוא לעצמו היה יקר בעיניו וכבדו בלבו ובשפתיו. וכן מספר לנו תלמידו הגאון חיד"א, כי בבוא ר"ח אל עיר הקדש ירושלים הלך ונשתמח על קברו של הפ"ח ז"ל ושאל מאתו מחילה על השגותיו באמרו, כי כונתו היתה לשם שמים (19).

ה.

אור החיים.

בעיר ליווארנו השלים ר"ח את ספרו אור החיים (20) על התורה והוא השלישי לספריו. שתי דרכים לר"ח בפרושו: הנגלה והקבלה. פעם יגרה אור שבעתים בכאורו ויראנו את ירו החוקה בש"ס ופיסקים, יתראה לפנינו כפשמץ קיצוני אשר עיניו נשואות רק לדברים ככתכם מבלי שום לב אל הדרש ולדברי חז"ל (21) ופעם ישום הקבלה סתרו (22) ובדרכה ילך בפרושו. והקבלה היא שעמדה לו שספרו נתפשט מאד בכל הארצות אשר אחינו החסידים נתתים שם, ובכל מקום ששמת הבעש"ט מצאה לה מה"כים וזה גם ר"ח לגדולה, כי מסורת היא בידי החסידים, כי גדול היה ר"ח בעיני ר' ישראל בעש"ט ז"ל ודבר הרבה בשבתו (23).

ר"ח נ' עטר זלה"ה היה מתיר. וידועה היתה מדתו של הרב ז"ל להחמיר מאד ובכ"ז התיר ע"ל. ודבר השאלה שם הוא: אם יש חשש כמי שרופים שעושים ממי שעוה מצד התלב שמעריבים עם השעוה והמחבר התיר שם ומביא דאיה דדבריו, ששמע שגם ר"ח התיר כנ"ל והדין הזה מפורש כתוב בספר פרי תאר ס' קכ"א ס"ק ב'.
(19) עין שהג"ד מערכת ספרים אות פרי תאר וז"ש שם: «ואני זכיתי בילדותי ליחד עם הרב הנז' וכל בני ישיבתו לעשות זיאר"ה על מצבת הצדיקים שבעה"ק ירושלים, וכבואנו למצבת הרב פ"ח ראינו להרב הנז' שנשאר יחידי על מצבתו כמו רבע שעה ורוחשי מרחשן שפוותיה, והבננו דהיה שואל מחילה ואומר דלש"ש נתכון וכיוצא. ע"כ.
(20) הס' אור החיים נדפס בפעם הראשונה וויניציא תק"ב, לבוב 1857, זאלקווי שנת «מבשר טוב» ועוד פעמים הרבה.

(21) עין הקדמתו לפירושו על התורה ד"ה: «ולפעמים אמשוך בקסת הסופר בפשטי דכתובים בדרך משונה מדרשת חז"ל . . . שהרשות נתונה לדורשי תורה לעובדה ולזורעה» וכ' ע"ש. וכן דבריו בפרושו, בראשית פסוק א', וז"ל: «דע, כי הרשות לנו נתונה לפרש משמעות הכתובים בנתיבות העיון . . . הגם שקדמונו ראשונים וישבו באופן אחר, כי ע' פנים לתורה ואין אנו מוזהרים לנשות מדברי הראשונים, אלא במקום שישתנה הדין לפיהן» ע"כ. ויאמר בראשית ב' ג' ד"ה «ויברך» וז"ל: «צל"ד מה היא הכרחה? וז"ל אמרו ברכו במן וכ' ודבריהם ז"ל אינם אלא רמו בכתוב, אבל הפשט לא ידבר על הזמן מן הזמנים העתידיים». והרבה יש כעין זה. אבל אנכי לרגל המלאכה אשר לפני עלי להעיר רק על דרכו ולתכלית הזאת מספיקת הדוגמאות אשר הצנתי.

(22) הרבה פעמים בספרו. ונמצא נ"ב בחלק הקבלה שלו רעיונות נעלים וגשגשים אשר בפילוסופיה יסודם ודבר ע"ז והביא דוגמאות נכונות ה"ר אהרן מארקוס בספרו: «Hartmanns inductive Philosophie im Chasidismus» P. 73, 98, 121.
(23) עין שם הגדולים מערכת ספרים אות «אור החיים» וז"ל: «ושמענו, כי עתה

בתור פשטן זכה ר"ח ג"כ לרכוש לו את לב הלומדים ובכך הי' ספרו על התורה בימים האחרונים כדבר השוה לכל נפש. (24)

ברוסיה ובגאליציה נתפשט ספרו במדה יתרה. וכאשר נהגו מלפנים בישראל ללמד לתנוקות של בית רבן חומש עם פרוש רש"י ז"ל, כך היו מלמדים בימים האחרונים פרוש אור החיים (25). בארצנו, רומניה, הוא עד היום למנהג בין החסידים להיות ער אור ליום ו' כל הלילה וללמוד אהיה עם באר מים חיים. וכדרך הלומדים מלפנים לנסות את כח התלמידים בה"יש לישב" של רבנו הבהרש"א ז"ל, כן היו למנהג בין החסידים לשים את דברי האוה"ח ז"ל לאבן בוחן, ומי האיש החכם ויבן את דבריו, לך חכם גם רבי יתקרי ותהלתו בקהל חסידים.

ר"ח ז"ל כתב את ספרו על התורה בעת נגדה מאריך מולדתו. וחבר אותו לפרקים ולזמנים שונים. בטולים הרבה עמדו לו משך זמן חבורו, כי צרות רבות אפיהו מכל צד, והמו עליו סערת ימי המונעים" (26).

וואת היתה סבה ג"כ לאיזה טעיות (27) הנמצאית בספרו אשר כפי הנראה פלטן קולטסו בעת צרתו שדעתו לא היתה ציולה עליו.

בפולניא הם מחשיבים אותו (ס' אור החיים) הרבה ונדפס עוד שני פעמים. ונתעורר זה ע"י שהרב החסיד קדוש מהר"י בעל שם טוב הגיד גדולת נשמת מהר"ח הנזכר" עכ"ל.

(24) עין שם הגדולים מעד"ס אות "דרשות הר"ן ז"ל שם: "ובאזינו שמענו, כי זאת לפנים בפודין היו הדרשנים נהוגים לדרוש מאמרים תמוהים בהקדמת תוס' ופוסקים וחרפות, ועתה חזרו מקצתם לדרוש פשטים פשוטים וכמה מהם שקורין בכל שבוע ס' אור החיים להרב המופא ח"ק מהר"ח ז"ל עטר ז"ל ומחכבים את דבריו, כי הם על פי הפשט" ע"כ.

(25) עין זכרונת מימי נעורי לנאטלאבער (הבקר אור, שנה ה' צד 79) וז"ל: "ויוזכרני, כשהייתי ילד רך, כמעט שלמדתי מלאכת הכתיבה, ולא ידעתי ספר זילתי ספר התורה עם פרוש רש"י ופי' אור החיים מר' חיים ז"ל עטר (אשר לא היה בימים ההם חומש מעלי פרושו) עכ"ל.

(26) עין הקדמתו לספרו אוה"ח . . . וז"ל שם: "והן הקיפני שאור שבעיטתי . . . דלקוני בתפיסה, במסירה ועלילה ונגידה כיד שר, צד אכזרי. וכשוה נופל זה קם באין מבטח מרגע לחיי להרגיע ואני בתוך עמקי ים הצרות תפיתות על עסקי ממון ועל עסקי נפשות, את נפשי הצלתי וכ' . . . ובמעט זמן לרנעים בחנתי ב' וג' נרגדים בכל פרשה וקבצתים ושמתי באמתחתי והמו עלי סערות ימי המונעים ולא שבו הרודפים, קייתי לשלום והנה רץ אחר רץ לצר ולצורר וצרה נונעת בחברתה עד צואר הגיע. ונדדתי מעור לעיר ונתקיים כי הנמלט מן הפחד יפול אל הפחת" עכ"ל.

(27) א) ראה לדוגמא אור החיים פרשת וירא כ"א ב' וז"ל: "אבל אחר שנעקר שם אברם, שלא יזכר עוד שם זה עליו, ישמעאל אין לו לקרוא עוד בן אברהם" ע"כ. ובמח"כ שנה ברואה ונעלם ממנו מקרא מלא סוף פ' תולדות פ' כ"ח ט': ויקח את מחלת בת ישמעאל בן אברהם.

ב) ראה עוד וירא י"ט, א': וירא לוט ויקם לקראתם, מצין האו"ח בפרושו וז"ל: "וירא לוט וירין וכ" ויכפול עוד להלן את הטעות ויאמר שם: "ולוה בסר נפשו וכ' וירין לקראתם. ובפסוק נאמר "ויקם". ופלא הוא, כי גם כזה נמצאה הטעות הזאת וז"ל: "אמר ר"י אמאי רהט לוט אבתרייהו, דכתיב וירא לוט וירין לקראתם" ע"ש. וכבר נשאל ע"ד הזהר הנ"ל הגאון בעל חות יאיר ע"ש ס' רל"ה. והגאון הבקיא הנפלא בעל יד מלאכי

לפעמים יזכיר ר"ח ג"כ בפרושו המאורעות והצרות שעברו על עם ישראל בכלל ולאחינו בני המערב בפרט. ובאנחה שוכרת כל גופו של אדם יאמר: "... ירמיו על הגזות המר אשר אנו בו שקועים. . . . זה לנו אלף ותרע"א שנה. . . . לשעבוד העמים וכיבוד עול המסים, עד כי חשך משחור תארם, זה רודה וזה מרדה, אשרי מי שלא ראה, ובפרט במערב שלנו" (בראשית א' א.)

ובמקום אחר יספר לנו: "על אשר ענינו בני עולה ויסרוני ביסורי נקמה ובפרט בני המערב הפנומי. אין לך כוס מר שלא הטעימו תמיד. . . . ואם באת לראות הוא מגלות מצרים, כי גלות מצרים היו משעבדים אותם ומאכילים אותם. . . . וכו' והן גלות ישמעאלים, אשרי מי שלא ראה משעבדים וממרים היו ישראל, ולא די שלא יתנו שכר, אלא שעיד שואלים ממנו מדוד והבא. ועוד אדם נגזל במה שיש לו, והם תיבעים ממנו מה שאין לו וכום זה ישקוהו עד שימית' וכו'. (ויקרא, צו פסוק כ').

מדברים האלה נוכל להוציא משפט כמה נפיש חיליה דהאי גברא, כי למרות ימי חייו הדלים והמעטים ורעים מאד עסק בחבור ספרים וכל עתותיו נתונות נתונות היו לתורה ולתעודה.

ר"ח חבר עוד ספר "ראשון לציון" והוא: חרושים על מס' ברכות, סוכה, ביצה, תענית, מגלה, מ"ק וחגיגה וקונטרס על ש"ע יו"ד מסימן ר"ם והלאה וכדלי ס"ס וקצת לשינות הרמב"ם.

עוד חבר ספר "ראשון לציון", פרוש על חמש מגלות ונביאים, תהלים ומשלי, ספר "ראשון לציון" על יהושע, שופטים, שמואל וישעיה וז"ב על משלי (28).

בספרו ערך "חלוף נוסחאות" מישב דברי הזוהר בטוב טעם וע"ש. ותמהני איך נעלמו מהבקיא הנדול הזה דברי התרגום ירושלמי שם שתרנם: "וחמי לוח ור ה ט" ע"כ. ומזה נראה, כי גם הוא תרנם כאלו חי' כתוב "וירץ" והנאונים הנ"ל לא העירו על טעותו. ועי' ס' בן יוחאי לר"ם קוניץ דף ס"ז שגם הוא העיר ע"ד שנויי נוסחאות המקראות כפי הזוהר וכל דבריו וראיותיו שם הם ממש כדברי בעל יד מלאכי. ופלא גדול בעיני שלא ידע שקדמו בזה הנאון הזוכר.

ג) שמות ב' י': "ותקרא שמו" וכ' ואמר באור החיים וז"ל: הנה תמצא שנוי בקריאת שם יצחק ויעקב והשבטים, כי לכולם יקדים טעם השם ואח"כ השם. ביצחק, כל השומע יצחק וכו', ותקרא שמו יצחק; יעקב, וידו אוחות בעקב, ויקרא שמו יעקב; בשבטים כי ראה ד', ותקרא שמו ראובן" ע"כ. ובאמת טעה במח"כ בדבריו האחרונים, כי בתחלה נאמר: "ותקרא שמו ראובן" ואח"כ: "כי ראה ד' בעיני" (בראשית כ"ט, ל"ב).

28) הם' ראשון לציון על חמש מגלות וכו' נדפס קונשטנטינא ישר"ה לפ"ק, הם' ראשון לציון על יהושע וכו' נדפס פולנאה תקס"ד. ראה אוצר הספרים לבן יעקב דף 541. ובנראה חבר פרוש על כל כ"ד ס"ק, כי בספרו ראשון לציון על יו"ד ס' רמ"ז יבאר את הפסוק מלכים א' י"ז ויאמר שם וז"ל: "ככתוב אצלי בחבורי על הכ"ד ד' יעורני להשלימו ולהדפיסו" ע"כ.

ג.

תלמודיו חבריו מכיריו.

אלה שמות התלמידים הגאונים אשר שתי מים „חיים“ מבאר חפר הגאון ר"ח.

א. הרב הגדול ר' חיים יהודה אמזלג. הוא בא על החתום בין הרבנים המסכימים על הספר „ראשון לציון“ לר"ח עטר וזכירהו רבולשבח בס' „ראשון לציון“ על מס' ביצה דף י"ט: „הקשה החכם השלם כמוהר"ר חיים יהודה אמזלג ה' אחד מכני הישיבה ה' . . . וכ' ותרצתי לו.“
ב. הרב הגדול ר' אליה צרפתי אב"ד ור"מ בעיר פיס יליד משפחה גדולה ורמה בישראל. והרב חיד"א בשה"ג אות ו' כתב עליו וז"ל: „והרב המובהק מר קשישא מהר"ר אליהו צרפתי ד' יאריך ימיו ושנותיו אב"ד ור"מ בעיר גדולה ל' פיס יע"א הוא נכד נכדו של מהר"ר ויראל בעל „צוף דבש“, ויש לו יחס עד רבנו תם בן בנו של רש"י, ושמעתי שהרב ר' אליהו נר"ו הוא דוד ט"ז לרבנו תם ז"ע והרב אליהו תלמיד מהרב המופלא ח"ק כמהר"ח עטר ז"ל.“ ע"כ.

פסקי הרב הנ"ל נזכרים בשו"ת משפטים ישרים לר' רפאל בירדוגו (קראקא תרנ"א) ע"ש צד י"ט: . . . החכם השלם הד"ר המצוין ר' אליהו צרפתי זלה"ה וכ"ו.

ונזכר ג"כ בס' „כרם המר“ ס' ק"ס.

ג. הרב הכולל ר' שם טוב גבאי. חבר ס' „טוב וחסד“ דרושים על סדר הפרשיות בהקדמות ע"פ הד"ר (מערכת ספרים אות ט').

ד. הגאון הבקי הנפלא הרב חיד"א. למד בימי ילדותו בישיבת ר"ח ו' עטר בירושלים (1) והיה בקי בדרכי רבו ובתהלכותיו, ומביאו פעמים אין מספר בספריו.

ה. הרב הגאון הגדול ר' דוד חסאן (2) רב באיזמיר. חבר ספר מכתם לדוד לרמב"ם שמות ושו"ת; ספר קדשי דוד וחסדי דוד לש"ע א"ח (3).

חבר נאמן ויריד עוז לר"ח היה החכם ר' שמואל ו' אלבאז רב בעיר פיס (4). כרע וכאת התהלך אתו ר' חיים וחיבב היה עליו מאד וקורא

1) עין „שם הגדולים“ מערכת ר"ח ו' עטר ושם מערכת ספרים אות „פרי תואר“.
2) עין „שם הגדולים“ מערכת ד' ובספר „אור החיים“ לר' חיים מיכל צד 825; ושם ב„שם הגדולים“ כתוב „חסאן“ אך בספריו יכתוב את שמו „חסאן“ ה„אלף אחר ה„סמך“ וכן הוא ב„תולדות גדולי ישראל“ לנירונדי דף 77.

3) ספריו נדפסו בליווארנו תקנ"ב, ובספר „מכתם לדוד“ הלכות ברכות דף י"א זכיר את רבו: „וראיתי למורי ורבי בספרו ראשון לציון על הרמב"ם ז"ל וכו'“. הספר „קדשי דוד“ נזכר ב„זכור לאברהם“ לר"א קלעי הא"ח אות תפלה.

4) עין מערכת ספרים להגאון חיד"א אות ע' וז"ל: „עז והדר, שיטה נפלאה בפלפול עמוק כ"י על מס' ע"א מהר" הגדול מהר"ר שמואל בן אלבאז מרבני עיר פיס בזמן הרב הגדול מהר"ר יעקב ו' צור ושמעתי מתלמידיו ותלמידי תלמידיו את כל תוקף גדולת הרב מר שמואל הנזכר בעומק העיון ישר ובהוראה ותלמודו שגור ומסודר בפיו והרב המופלא

אותו בשם אחי הרשב"א (5). עמו השתעשע תמיד בד"ת, בעצתו היה שואל ורק ע"פ הסכמתו הוא היה קובע זכריו להלכה (6). ר' שמואל חבר ספר "עז והדר" ע"ד פלפול עמוק על מס' ע"א והוא בכ"י (7). גם נמצאה ממנו תשובה שלמה בספר "משפטים ישרים" (שו"ת לר' רפאל בירדוגו) דף מ"ג חתום שנת אש"ר. וכן נמצא ממנו ומחברו הרב הגדול ר' יעקב ן' צור, דין בפ"ס, פסק דין בשו"ת "כרם חמר" לר' אברהם אנקאווא (ליווארנו 1871) חלק חשן משפט סימן קס"א.

מחבריו ומידיריו היותר נאמנים היה ג"כ הרב הגדול ר' משה בירדוגו המכונה אצ"ו בשם המשב"ר (8). הוא היה תלמיד הרב הגדול מהר"י יוסף בהתית והיה רב במכנס בזמן אחד עם הרב ר' יעקב ן' צור (יעב"ץ). הוא חבר ספר "ראש משב"ר" (על שמו) על בראשית, דרושים ובסופו לקוטים. גם נמצאה ממנו תשובה בחתימתו וחתמת הרב יעב"ץ בס' משפטים ישרים להרב נכדו דף י"ד ודף כ"ז (9). הרב המשב"ר הניח אחריו זרעו לברכה, כי היו כלם גדולי התורה וביתוד נכדו הרב הגדול רפאל בירדוגו אב"ד בעיר מכנאס מחבר ס' "משפטים ישרים" (10), והרבנים המסכימים על ספרו הנ"ל יכנו אותו בשם "המלאך רפאל" ובהקדמת ספר הנ"ל ובהסכמת הרבנים בא זכר ילידי בית בירדוגו באריכות וגם את אשר פעלו ועשו בספרות התלמודית.

ח"ק מהר"ח ן' עטר בס' פרי תואר קורא אותו אחי הרשב"א, ונח נפשיה דרב בן ג"ב שנה כשמואל הרמתי וכמדומה שהיה שנת תק"ט. עכ"ל.

ואולי היה ר' שמואל בנו של ר"א ן' אלבאז שהיה רב במכנאס ביחד עם חבריו הרבנים ר"ח שולידאנו ומהר"י בהתית, ונמצאה תשובה ופסק משלשת הרבנים האלה בס' "משפטים ישרים" שו"ת לר' רפאל בירדוגו דף ס"א. ובהקדמה להם "משפטים ישרים" הנ"ל דף ג' נזכר ג"כ הר' משה אלבאז וכ"כ מביא הרב חיד"א בספרו "ברכי יוסף" שירי ברכה י"ד סק"ב הנהות הר' ר' יעקב אלבאז והם בל"ם ממשפחה הנ"ל.

(5) עין הקדמתו לספר "פרי תאר" בסופה.

(6) בהקדמה לספר הנ"ל.

(7) כמדומה לי שב"אוצר הספרים" לבן-יעקב מיחס את הס' "עז והדר" לר' שמואל די אבילה, ואין "האוצר" תחת ידי לעין בו.

(8) עין "שם הגדולים" מערכת ספרים אות משב"ר וז"ל: "... ושמעתי מהרב המופלא ח"ק כמהר"ר חיים בן עטר זלה"ה שהיה מספר כשבחו ביותר עיגו בעומק העיון וכתב הרב מהר"ח הנוכח בספרו "חפץ ד" דף ז' וז"ל: רוח הקודש הופיעה ונתכוונו לו בהסח הדעת אני ואחי הגדול, גדול החכמים הר' ר' משה בירדוגו אשר נפשו קשורה בנפשו... ואחר זמן בא ילידי חלק מס' זה כ"י וזה שמו ראש משב"ר והוא על ס' בראשית דרושים ובסופו לקוטים ויש שם דרוש שדרש על רבו החכם... כמהר"ר יוסף בהתית זצ"ל ב"ג ניסן תע"א והרב משב"ר היה אב"ד במכנאס. עכ"ל.

(9) עין שם דף כ"ז ד"ה: הנה מדברי א"ז הרב המשב"ר" וכו'.

(10) הס' "משפטים ישרים" נדפס בקראקא תרנ"א.

סמכירו ר' חיים ומהתפצים בטובתו היו: הח' ר' שלמה בכה"ר ר' יצחק אלוף מק"ק ליווארנו אשר נדבו לבו להדפיס את רס' „פרי תאר" על הוצאותיו והשתתף ג"כ בהדפסת הס' „אור החיים" (11).
הגבורים הנכבדים מעיר ליווארנו (12) כמוהר"ר רפאל „בן לאותו צדיק תורה וגרולה במקום אחד כמוהר"ר עמנואל אירגאס זלה"ה.
„ב' שרשרות הזהב האחים המעולים . . . הגבורים כמוהר"ר אברהם וכמהר"ר משה . . . בנו של נדיב גדול . . . כהר"ר יעקב ברוך קאראוואליגו.
„הגביר המרומם מהר"ר מרדכי באסן.
„והבא על החתום אשר . . . ברוך על המוגמר בנדיבות לבו הגביר מהור"ר רפאל בן הגביר . . . טוב לשמים וטוב לבריות כהר"ר משה חיים אירגאס נ"ע" (13).

ז.

האגדות אדות ר"ח.

כגורל כל אדם גדול אשר ההגדה תקיפהו בתכילות תבילות של מקרים ומעשים שלא היו ולא נבראו ורק ברוח הדמיון יסורם, כן ה' גם ר"ח לנושא אגדות הרבה. ומקומו וזמנו הם הם שעמדו לו לר"ח שזכה לפרסום רב יותר מכל בני גילו, כי באמת מה שנוגע לגדולתו בתורה לא נוכל לאמר עליו שברא תקיפה חדשה. הוא ה' אמנם גאון גדול, בעל שכל חד וחריף, אבל לא מצאנו בספריו איזה דרך חדש מקורי, כאשר מצאנו ראינו זאת בבאורי הגר"א, בספרו בעל שאגת ארי, נו"ב וכדומה.

ומפני מה זכה ר"ח לשם זה? השאלה הזאת יש לה פתרון על נקלה אם נשים עין על מצב היהודים בימים ההם. השתלשלות הדבר בקצרה כך היא. בחצות הפאה היו קם איש הכובים שבתי צבי, ויאמר כי הוא משיח והפיץ דעות נשחתות וכוונות בסרכ ישראל. ע"י למידיו

(11) עין בהקדמת „פרי תאר" שכתב וז"ל: „ . . . העיר ד' רוח נדיבה . . . מיתדיו ק"ק ליווארנו אשר לא הכרתיהו ולא ידעתי מהותו ומעצמו נדבה ונשאה רוחו אותו ושלה לי שליה לאמר שאותה נפשו עשות דבר שיהיה לי בו נחת רוח והיו דבריו עם איש אמונים הוא ידיר נפש יקר רוח איש תבונות מלא דעת וחכמה כהר"ר שלמה בכה"ר יצחק אלוף ההיא נלה אונו, כי חשקי להדפיס חדושים שחדשתי על דיני יורה דעה ונחת רוח גדול הוא לו להמציא לי ממון שעור ההדפסה ובורויות גדולה מהר הנדיב עשות הדבר וכו". עכ"ל. ור' שכמה הנדיב הנ"ל נזכר נ"כ לשבח בהקדמת אוה"ח על התורה ע"ש.
(12) הנדיבים האלה אשר הרבו עשות חסד עם הר' חיים וזכרו לטוב בהקדמתו לס' „אור החיים", ושם יתנה ר"ח, כמכיר טובה, מפעלות הנדיבים הנ"ל לטובת הכרך ולטובתו הוא בפרט ויזכיר את כ"א בתואר מיוחד, איש ואיש לפי מהקלו.
(13) משפחת אירגאס היתה נכבדה ומיוחסת מאד והאריך לדבר בשבחה הרב הגדול ר' מלאכי הכהן בהקדמתו לס' „דברי יוסף", שר"ת כהנאון ר' יוסף אירגאס ועין נ"כ בהקדמת המו"ל את ס' התשב"ץ.

בספרי הקבלה הצליח בתחלה למושך אבירים בכחו ורכש לו עיני לבות הגאונים המקובלים. רמזו המקובלים על ביאת המשיח בשנת תכ"ו עמדו לו למצוא מאמינים ומעריצים ובכך שיטת הש"ץ מצאה מהלכים במלוא רחבי ארצות אירופא ע"י מגידים שונים כמרדכי אייוענשטאדט, חיים מלאך וכדומה. גם ספרים רבים שחברו כעת ההיא היו מלאים בכפירות ודעות הש"ץ כספר „חמדת הימים“ ו„נחלת צבי“. מני אז החלה הקבלה להתגאל בלמודי ש"ץ ומבלי משים נכשלו בעלי המקובלים בספרים שאינם מהוגנים (1). מן התערובות הזאת יצאה כת החסידים, אשר כראשה עמדו ר' יהודה חסיד מק"ק שידליץ וחיים מלאך. זה האחרון הרע לעשות מאד בהפיצו תורת ש"ץ בכל מקום בואו והדית רבים אחריו. לב ישראל חלק לפלגותיו ותסיסה גדולה היתה בקרבנו. רוח חדש בא, רוח של התלהבות. המון העם וגם מגדוליו הסכימו בימים ההם לקוות לגדולות ונצורות, עשו את עצמם למישפעים וחכו לקראת משיע.

בעת הרעה הזאת הופיע בפולניא האיש המופת ר"י בעש"ט. הוא ברא תקופה חדשה בחסידות, הביא בה רוח חיים וטהר אותה מתעותי ש"ץ ופראנק. הוא מאס בבכיה ובצומות, בסגופים וענווים ועוד ענינים כאלה שחדשום הש"ץ וסיעתו. דרך עוצב לא היה בו והשמתה היתה לו לקו ככל פנות שהיה פונה. ואם „אמנם גם הבעש"ט לא זו מהשתמש בתחבולות נראות כנפלאות למען תפוש לב ההמון, בכל זאת היתה כונתו לטובה, הפך כונת המתעים והשתדל בכל עוז להעמיר הדת על תלה ע"פ שיטת החסידות והקבלה אשר אהב, ולסור מאחרי תעותי ש"ץ ופראנק, אשר הטילו ארס בחסידות וקבלה ועשאוה לתורה ואמונה חדשה. ובדבר הזה יש לנו להחזיק לו טובה, כי מעת אשר התעלה הוא וישב על כסא החסידות בטלה דעת המתעים ולא שבו עוד לעשות נכלה בישראל.“ (ראב"ג, „הבוקר אור“, שנה ה' צד 296). גם באפריקא היה פח „הצבי“ למוקש לבתי ישראל ע"י המסית קורדווי וחכריו. אבל גם שם מצאה לה הקבלה שנתחללה ע"י ש"ץ וסיעתו גואל. נאמן ברבי חיים עטר. הוא היה מקובל גדול, איש מלא התלהבות, בעל דמיונות ונוטה לנסתרות (2), איש אשר השעה היתה צריכה לו. ולכן מצא גם הוא מעריצים ומוקירים אשר שמו אותו לאיש הפלאות. והאגדה קרבה את הרחוקים במקום, הבעש"ט ובעל אוה"ה, ותספר שהרב „בעש"ט הגיד גדולת נשמת מוהר"ח עטר“.

„ולכן כאשר נסע גיסו של הבע"ש הר' ר' גרשון קוטיבער לאה"ק צוה עליו, כי ישתדל להיות בישיבת הרב בעל אוה"ה ומראש הגיד לו, כי להרב שתו ישיבות אחת מלמודי גפ"ת בנגלה, ואחת נסתרת, אשר שם

(1) עין משפחת ספרים להרב יעב"ץ (הוצאה שניה) צד ע"ז וו"ל: „ביחוד עכשו צריך שמירה מעולה ועצומה שלא להכשל בכתבי פלסטר חקקי און של ש"ץ שר"י ותלמידיו הארורים אשר התערבו בין ספרי המקובלים.“ ועין אבן התועים לר"ד כהנא צד נ"ד.

(2) עין למעלה פרק ג' הערה 4, איך הוא בעצמו יספר נפלאות מחלומו שחלם. ובכלל היה לו החלום כדבר ממשי והאמין בו. עין מערכת ספרים אות: „דברי נבא“ ובחרכה מקומות בספריו.

למד לתלמידיו קבלה אלוקית, ויזהר הבע"ש את גיסו, כי ישתדל להיות
בישיבותי הנסתרת ג"כ, ולא יגיד תיכף מי הוא, עד אשר ירגיש בו הרב מעצמו.

שתי הישיבות של הר"ח.

והנה כאשר בא הרה"ק רא"ג קוטיווער (3) לרא"ק קבל עליו לקים
דברי רבו אשר צוה עליו ויסע לעיר תחנות הרה"ק אוה"ח ויכנס לבית
מדרשו אשר שם היתה ישיבתו הנגלית. ויחפוץ הרא"ג לשבת לשמוע
למודם ולהכיר את הרא"ג (?) [הרי אוה"ח] מתורתו אשר ילמד לתלמידיו,
אבל לא הניחוהו תלמידיו הראה"ח, באמרם, כי בלא פקודת הרב לא יקובלו
פה תלמידים, ובעת יבוא הרב ללמד לתלמידיו יפריד שומר ביהמ"ד את
האנשים (זרים) [הזרים] עפ"י פקודת הרב. ולכן הוכרח הרב לילך קודם
אל בית הרב ולבקש מאתו, כי יניחוהו לשמוע תורה מפיו. וכאשר בא אל
הרר"ח וישאלהו הרב מי הוא? ויאמר לו איש פולניא, וחפץ לשמוע לקח
מפיו הקדוש, ויבט עליו הרב ויראהו מראשו ועד רגליו, ואח"כ שאל אותו
אם קרא ושנה, ויענהו כן. ויאמר לו לך לביה"מ ואני אצוה עליך ויעש
הרא"ג כן. וילמוד שבוע אחת [אחד] בישיבתו הנגלית ובתוך כך הכיר
הרא"ג את התלמידים של הרב, ויחל לדרוש מהם על ישיבת הנסתר של
הרב. ותהי לפלא בעיניהם, כי ישיבתו הנסתרת היתה במערה, והתלמידים
אשר למרו שם הסתירו הדבר. והרבה תלמידים אשר למדו בישיבה הנגלית
לא ידעו מישיבה הנסתרת, וכאשר ראה הרא"ג, כי לא יציל מפי התלמידים
דבר אמת נכנס בעש"ק שנית לבית הרב, ויבקש מאתו כי ירשהו ללמוד
אצלו בישיבתו הנסתרת. וישאלהו הרב לאמר, מי גלה לך, כי יש אצלנו
ישיבה נסתרה? ויען לו גיסו ורבי ר' ישראל בע"ש. ויאמר לו הרב לא
אדעהו. ואף עפ"כ כאשר הביט עליו עוד הפעם ויכר בו, כי ראוי הוא
ללמוד קבלה אמר לו הרב היום אחר חצות ינהגך שומר הישיבה שמה.
וכן היה. וילמוד הרא"ג בישיבתו ימים שלשה, אבל ביום הרביעי כשבא
הרא"ג לפתח הישיבה, אשר היתה במערה אחת נסתרת מעין רואים, לא
היניחו השומר להכנס, וכאשר שאל את השומר סבת הדבר ענה לו, כי
כן פקד הרב, יען כי הוא (הרא"ג) לא שמש תלמידי חכמים בפועל ממש
וילך לו הרא"ג. והנה דרכו של הרב הקדוש בעל אוה"ח היה להחליף כל
שמלותיו מכותנתו עד מצנפתו בעת אשר הלך לעשות צרכיו הגדולים,
כי היו לו עיז מלבושים מיוחדים ולעשות צרכיו הקטנים החליף רק את
המנעלים ואת מגבעתו. כן נהג הקדוש הזה א"ע בקדושה ובטהרה כל
ימי חייו, והרה"ג רא"ג אשר רצה לקיים מצות שמוש ת"ח בפועל ממש
בשמושו הרה"ג ר"ח, שמר בבית הר"ח את העת אשר יצטרך לילך לעשות

(3) רא"ג קוטיווער נזכר לשבח בלוחות העדות להגאון מהרי"א וכן בשו"ת נודע
ביהודה מהד"ק א"ע ס' ע"ג, ובס' פרי מגדים א"ח הלכות ת"ב ס' תקס"א באשל אבהם
ס"ק א', וכפי האגדה המסופרת בזה היה רא"ג מתלמידי ר"ח ואנכי לא קבעתי לו מקום
בין תלמידיו, לפי שלא מצאתי לזה מקור נאמן.

צרכיו הקטנים, ואז כאשר ראה שהחליף מגבעתו, מהר ויביא לו מנעלים המיוחדים לזה . . . ויחשה הרב ולא דבר דבר, ולמחרתו הלך הרא"ג למערת הישיבה והניחו השומר וילמוד שם. אבל ביום השלישי לא הניחו עוד הפעם השומר להכנס, ויאמר לו, כי כן צוה עליו הרב וטעמו לא הגיד. וכאשר בא הרב לביתו, הלך אליו הרא"ג (רהודיע) [לדעת] ממנו סבת הרב. ויהי אך ראהו הרב ויאמר לו חמתי עדיך למה לא אמרת „טוב“. וכאשר אמר לו הרא"ג כי איננו מבין מה שהוא אומר לו ואינו יודע כונתו, הכינהו כי הוא ירגז עליו, אשר לא אמר בעל שם טוב, בעת אשר הגיד לו, כי הבע"ש רבו. ויספר הרי"ח לרהרא"ג, כי הוא היה בסכנה גדולה מזה כי כמעט נקנסה עליו מיתה מאשר שמש בדבר שפל כזה עם ת"ח גדול כהרא"ג ולו"א עמר הבעש"ט בפרץ להמליץ בערו, כי עתה היה מקבל עונש גדול, וכ"ז היה מאשר הכהיד החת לשונו מלת „טוב“ בפעם הראשונה כי אם היה שומע מסנו אשר הבעש"ט הוא רבו היה נוהג בו כבוד גדול, יען כי הוא מכיר אותי עפי' רא"י דקה מעולמות העליונים, ולהישיבה לא הניחו עוד, כי אמר אין לו צורך ברב אחר אחר כי יש לך רב הבעש"ט. (4)

(4) כל זה העתקתי מספר: תולדות בעלי שם טוב מאת ראדקינסוהן מן צד 70—78 ע"ש. ואם כי רבה באגדה הזאת הפסולת על האוכל בכ"ז לא יכולתי להעביר עליה בהעלמת עין לרגל מלאכתי לאסוף האגדות הידועות אודות ר"ח. והקורא המשכיל ירחק ויקרב כפי רוח מבינתו. והאגדה הזאת בשנוי מעט ידועה נ"כ אצל הספרדים והרב מכלוף בן סמחון ביפו כתב לי עדי"ז בשם הרב ר' יוסף בנו כדברים האלה:

„קודם בוא הרב ר"ח מעירו נודע הדבר לחמקובל הגאון בעל „שם טוב“ כי לסוף ט' חדשים יבוא גאון וחסיד קדוש מצד מערב לעיר"ק ירושלים ואולי עי"ז יוכל להביא קץ הפלאות (*). כי רבה גדולתו וצדקתו להכניע ס"א ולהורידה משה משה. ועי' צדקת הרב בעש"ט הסתכל למעלה וראה המדרגה אשר השיג הר' חיים בן עטר אין למעלה הימנה ואין איש יוכל להשיג המדרגה הזאת, לא קודם ולא אחריו זולתו. אז נבהל ואמר במה השיג הדבר הזה ומחיים הוא והרב בעש"ט קדש עצמו ביותר אולי ישיג העולם שבו מדרגת הרב. וידע, כי לא יוכל להשיג גם הדבר הזה. אז הודיע לאחר מתלמידיו ושמו ר' גרשון שהיה דר בעת ההוא בירושלים והודיעו, כי לסוף ט' חדשים יבוא צדיק אחד מארץ מערב אך שמו לא נודע לי ואתה בחמתך יודעת את האיש ותעמוד לפניו ושרתת אותו ותדע מה כעשיו ואין השיג המדרגה הזאת. וכן היה לסוף ט' חדשים בא הרב והכיר בו ר' גרשון ושם היה בביתו למען יורהו מכוא העיר ולשינה ואנייזה. אך בעת התבודד הר' בישיבתו אין איש יוכל להביט בפניו וק"ו לקרב אל מקומו. וזאת תשובת ר' גרשון לרבו בעש"ט: רבי ומורי! יודע לאדוני, כי הרב הזה אין קץ לחכמתו וחסידותו ואין איש יוכל לעמוד קרוב לישיבתו, כי אש סכיבו ועבודתו בהצנע ועוה"ז כאין לפניו ומה שיכולת לידע מקדושתו הוא דבר אחד, כי עג השלת מים לבד טובל י"ב טבילות. ע"כ. ועין ג"כ בס' חבת ירושלים (ירושלים) צד מ"ג ע"א.

(* הערת המחבר. יסוד האגדה הזאת של ביאת המשיח הוא כרוח העת ההיא שהאמונה הזאת מלאה כל חללו של עולם היהדות כידוע. ור"ח בעצמו אמר כי משיח ד' שמו חיים (אורה"פ' ראה. פ' כי יהיה כך אביון. ועין: דבש לפי להרב חיד"א

ספור ע"ד ר"ח

כאשר הוא כתוב בספר „מעשה הצדיקים“ (1) וזה הוא :

תוכן עלילות גאון עמינו נר המערבי אור החיים זיע"א שבאו הדברים בקצרת האומר נהרא נהרא ראשון בקודש מי שירצה לידע תוקף קדושת המאור הגדול מעו ומגדול נר ישראל ע"י פטיש החזק נר המערבי כמוהר"ר חיים ן' עטר זיע"א, אפס קצהו תראה עיני יחזו בספר הבהיר אוה"ח פרשת ויחי על פסוק „אוסרי לגפן עירה“ וז"ל עוד ע"ד מ"ש בזהר הקדוש דך נא ראה מה שכתב שם כי סטרא אחרא הנקבה חזקה מהזכר כי הזכר נוטל היתר שלה ונקרא 'ותרת הכבד' וזה הראיני בחלום שנתאבקתי במלחמה עם הזכר והי נקל בעיני להכניעו ולנקבה נתאמצתי בכל כוחי כמה פעמים ואחר כמה שרחות יכולתי להשליכה כמה מעלות לארץ אך לא כבעלה הזכר וכי' וזה לשון סי' שם גדולים להרב הגאון כמוה"ר חיד"א זיע"א סי' ל"א וז"ל מוהר"ר חיים ן' עטר עיר וקדיש מק"ק סאלי יע"א כשבא לעיה"ק ירושתו' סוף ש' תק"ב ואני הצעיר זכיתי והיתי בישיבתו הרמה ועיני ראו גדולת תורתו עוקר הרי הרים וקדושתו הפלא ופלא ולפי דורנו היה לב הרב מבעית בתלמוד והיה כמעין המתגבר וכי' וחכמתו נכרת מספריו אך זה אחד מעשרה מחכמתו ורוחב לבו וחריפותו הפלא ופלא והופף עליו כל היום סדר קדושה והבדלה מעניני עוה"ז עוד כתב הגאון הגו' בהקדמתו ליוסף לחק סי' בראשית וז"ל ואני הצעיר (2) כד היונא מליא ראיתי להרב המופלא חסידא קדישא כמוהר"ר חיים ן' עטר ז"ל שיסד קריאה נאמנה בכל ליל מוצש"ק מתחלת הלילה עד הבוקר וחלק הלימוד לדי' חלקים והיה מיוסד הכל במספר במפקד שמות הקודש ותפלות מיוסדות ממנו לקשר עולמות ויתר כונות פשוטות בדביקה השיקה וחפיצה זיע"א ע"כ דב"ק. עוד זה מצאתי בפי' „מקדש מלך“ פי' על הזוהר בהשמטות וז"ל בדיל מוש"ק כ"ב דהו' תמוז ש' תק"ו לפ"ק יה"ל וארא בחלומי והנה לנגדי החכם המפורסם בחכמה ומופלא בתסודות כמוהר"ר חיים ן' עטר זלה"ה זל"ה שנקבר בירושלים תו"ב וזה הזקן נתבקש בישיבה של מעלה בשנת וי"ט חרון אף ה' מישראל" לפ"ק ובתניך למדתי ממנו כמה רבוי חכמה, והנה מראה לי בחלום ספר כתוב בו ספירת המלכות שיש לה ארגמן ואמ"ל מהו ארגמן? אמרתי לו די' מלאכים המשמשים בתגתם שלה וכי' ע"ש ועיין בספר זה מעשה הצדיקים וז"ל : ערב ובקר מלא לב החמוץ רגש

אות „משיח“, ומספרים, כי מדפים אחד ושמו אשר העביר קולמוס על דברי ר"ח הנ"ל ונענש ותחת להדפיס : „אמן מאיש זה, אמן מאיש אחר“ הדפיס : „אמן מאיש“. ועין : קריה נאמנה לרש"י פין צד 332 שמביא אגדת עם ע"ד ר' שכנא, רבו של הרמ"א שכתב על גליון הנמרא שלו (בסנהדרין צ"ח ע"ב) על המאמר „מה שמו של משיח . . . שילה שמו“ כדברים האלה : „ואני אומר שכנא שמו, שנאמר לשכנו תדרשו“.

- (1) ס' מעשה הצדיקים מאת ר' אברהם הלוי ן' סוסאן (ירושלים הרמ"ט).
- (2) עין למעלה פרק ד' הערה 1.

קדש ויסל בלבכם נתיבות חיים בתוכחות מגולה : וכן כתב בהקדמתו לס' אור החיים ס' בראשית וז"ל : נוסף על העמסת פוור התו' בכל יום שני דרשות ערב ובקר לכל בני העיר, וכשיאריכו הימים דרשות ג' בכל יום ע"כ. ועד היום בית מדרשו של שם אוהחז"ל במערב תוך החצר מר דודו (3) האדון השר כמוהר"ר משה בן עטר ז"ל. ואחר שעלה הק' לעיה"ק ירושלים ת"ו בכמה שנים נפטר מר דודו הנז' ז"ל המלכות לקחה החצר, באומרה שיש חוב למלכות על האדון משה הנז', והיה כל גוי הקרב אל משכן הרב ומת ובנו הגוים כותל מחיצה על פתח הבית שלא יכנס שם שום אדם וימות (4).

חלק אחר שמעה אזנינו כתרומות נפלאותיו אשר הפליא נגדה נא מקהלות קדש בארץ מגורתי עובי "סאלי" יע"א תהלוכות האיש המורם הזה היו למופת בעיני כל הדור ההוא, ויתנו עדיהם עליו כי קדוש הוא לאלקויו. גם הוא האציל מהדור עליהם וערב ובקר מלא לב ההמון רגש קודש ויסל בלבכם נתיבות חיים בתוכחות מגולה ובמתק לשונו הפיק נוגה ואור מלב השומעים, ודבר איש האלקים היה יקר בעיניהם מאד ויאמרו רק חזון אלקים הוא, גם כסתר משכית הדרו התנהג בסדר מופלא בכל לילה ולילה קבע משמרות לתורה [נגד ספירה וספירה הנרמות בה] ובליל ששי הרומות ליסוד [הספירה התשיעית] התעסק בפרדס, ויוכך רוחו מכל סיג וחלאה הנאחזים בנפש במשך ששת השבוע מצד טבע החומר העפריי ויתעתד לקבל זיו העליון, שפע מרום ולהתענג מזיו כבוד העליון, נשמה יתרה כיום נפש האלקים וישבות ממלאכה הוא יום השביעי יום סנוחה. וביום השביעי התנוצץ בו אור מופלא, רום מעלה ונתה עליו רוח טהורה ויצהל פניו כל קבל הנאספים. ויגל באזנם אורחות יושר הטובילים אל ההצלחה המאושרה, תכלית רצון האלקי ויערוך לפניהם גדולת היום אשר אין ערוך אליו. ויהי בליל מוצש"ק התעטף במעטה הוד ובלב מלא הדרה הפרידה נשמתו היתירה מאתו ותפן אליה משכן עווה עד שובה אליו עוד, אמנם תלא עט ולא תעצור כח לתאר תוקף גדולת הדור ההוא. התורה שגשגה שרשיה ותפרה כחבצלת, נדרו נתן ריתה באף עוללים וינקים כבימי חזקיה מלך יהודה, רעיתו הבכורה (5) היתה מתעטפת בטלית ולובשת תפילין כמיכל בת מלך הראשון לישראל. אמנם אהה כפתע נעתם תכל ואפילה מנודה סביבו, קדר השמש וענן ערפל שכנה, הרב חיים ז"ל נתבקש בישיבה של מעלה ויאסף בשחרית שנותיו. בן מ"ז שנה היה כמותו ותעל נשמתו אל צור נוקרה משם כ"ח תמוז שנת תק"ג ליצירה. ואלה הם תולדותיה, טפחה ימינו עודינו איתן בארץ החיים : "ספר הפץ ראשון לציון על התלמוד", "פרי תואר על ש"ע יו"ד, אור החיים על התורה" והנם

(3) הכונה בלי ספק על המיו ר' משה בן ר' שם טוב עטר אחי ר"ח זקנו. עין אדותיו למעלה פרק ב' הערה 38.
(4) ע"כ הוא לשון הספר מעשה הצדיקים בהקדמתו. ומכאן ואלך הם דבריו מתחלת הספר עד צד ג'.
(5) כנודע היו לו לר"ח שתי נשים. עין למעלה פרק ב' בנוסף המצבות.

מתנוססים לנס. מלבד גלילי קדש כתיבת ידי המתבר (6), אשר היו כנפל
טמון ולא ראו אור ההדפסה. אפס כי באלה אשר יצאו לאור אין כמו
להוכיח על תוקף חריצתו וגודל חריפתו בים התלמוד ועוצם עיונו בעמקי
סודות סתרי התורה. ובכל מקום אשר בנה עליו ציון הראה תעצומות
פלפולו עמוק עמוק, ופילג לשטף חכמתו תעלות תעלומית ויהי זכרו לעולם
עקב. הנה כל ימי הר' חיים ז"ל בעיר מולדתו סאלי יע"א תמיד ארה
חברה עם שני מרעיו הנודעים לשם בימים ההם. ושלשתם יחד הפיצו
מעינות חכמתם וישקו את עדתם מים חיים, נוזלים צדק ואמת. ובהאריך
הימים אחד מהחברים את מות עשה חווה ופקודת כל אדם נפקד עליו
ודבר מלך שלטון היתה נחרצה ומי יפר. כל העם מקצה חגרו שקים
ועיניהם נגרה פרץ נחלי דמעות. שם לפתח ביתו עמדו נצבים ונועדו
יחדיו לגמול אתו החסד האחרון. אז נגש הר' חיים ויכרע על גיית המת
וילהש באזניו רגעים אחדים ויקום מעליו. כל העומדים נבהלו נחפזו לדעת
פשר הלהש, כי הלא דבר הוא. נושאי המטה נשאו את ארון האלדים
ויבילוהו בית מועד לכל חן. ויהי ממחרת היום נקהלו העדה וישפכו
תמרורים ובכלותם עמד הר' ז"ל על רגליו ויתנה לפניהם פרשת גדולת
המנוח, הן בעודיני חי וכי כל ימי היותו הלך נכוחות דרך הגונה בעיני
אלודים ואדם. ולכל יחשבוהו ההמון בעיניהם כמתלהלה חוה באזניהם
את דבר הלהש אשר הציק באזני המת ויגד כי ברית היתה כרותה אתו,
כי אחרי הפרדו ממנו פרידת עולמית לבוא אליו בחלומן בתנומתו עלי
משכב ולהציע לפניו העתידות שנגזרו על עולם העשיה, אם לשכב ואם
לחסד. אך בזאת יואל לו אם תחתים נוכח חפצו נכספה נפשו להתאבק
ברגבי קדש על הררי ציון, ואם ישר מהלכו ונגוהות קדמה פניו. אך
לפי דברי קצת כי מאוייו מצא דרך סלולה ועל פי דברת אלודים שנס
מותניו וישת פניו ירושלימה, אהו דרכו בתשוקה יוקדת ליע"ת פאס (7)
המדינה, מהלך ארבעה ימים דרך יבשה. הקור ותקרה הרב לא הפריעוהו
ממטרת מומתו, וארובות השמים המפכים בלי הפוגות לא יכלו לככות שביב
אש הבוער כקרבו. רעיונו הנוצץ בבתי נפשו כעין החשמלה הפיזיקי קדש
בחלל לבו, וכמהלך על כנפי רוח ורכובו על כמתי עב נהלוהו פעמיו אורח
ברגליו, רוכסי הרים ובקעות גאיות. אחרי עמל ימים רבים בקע כשחר אורו אל
קרית מלך רב עיר האלקים טלה ירושלים חביון משכן כבוד האלדים התכפש
בעפרה ויחבק אבניה, זרם דמעות הגיח משתי עיניו עד מסום רגביה, אולם
למרות רצונו הטהור לא ארכו לו ימי שבתו בארץ הקדושה. סבות לא גלויות
סבוהו לדרוך במתי ים ולכתת צעדיו ארצות לא ידעם, נשא רגליו לשוב
עד מקום יובילוהו, אשר בו סתר חפצו להגלות ברצון אלהים, ביום השלישי
לנסיעתו יום עשי"ק תקע אהלו על כר נרחב, יער גדול אשר הריה יעידון
כי לא דרך בה רגל איש ולא עובדה אדמתה מעולם. תחת אחד השיחים

(6) עין למעלה פרק ה' הערה 25 בסופה.

(7) ראה פרק ב' הערה 51.

אשר ענפיה יסכוהו. שם ישב לְנוח ביום השביעי, אך נשוא נשא עיניו וירא, והנה אנשים הרחק ממנו, גבהם כארו הלכנון ושיא חוסן קומתם לעב יגיע, פניהם פני להבים וזרועם כסלע מוצק. בידם נושאים זמורות גדולות אשר כרתו מן היער, וכל זמורה וזמורה משא חמור, ולפי מגידי דברי הימים בזמן ההוא, האנשים האלה היו מהגלות אשר הגלה מלך אשור ויצורם שם עד היום הזה. המה בראותם מנגד את האישה החונה שמה ותוארו כתואר אדם נגשו אליו וידברו אתו עברית. מה הדבר הקרך פה האדם הקטן ארץ צחיחה מאין יושב, ומיום גלות כבוד מבית שומרון לא נצבה כף רגל איש פה זולתנו. הגד נא מי שלחך ארץ צחיחה, האם בן ברית אתה? בן ברית אנכי, כן בן ברית, ענה להם, ובדברו רטט השמיע קולו כאוב ויאמר האלהים שלחני. אמנם עדי יבוא תור ונגלה סודי, הזון אלקים כמום עמדי ועת לכל הפך, אך עתה לו שמעונו נא ספרו נא לי תהלוכותיכם בארץ הנשמה הזו, מה המה העמים אשר אתם יושבים ביניהם? האם המלך אשר הנכם חוסים בצלו מלך חסד הוא? עד כמה מספרכם ענו לי. הארץ לפנינו היא אין עם נכר בינותינו, מושל אין ברוחינו וכי מלחמה נצא הוצץ כלנו, וגדודינו לא ימנה מרוב. ההצלחה מעו לנו ואיש לא עמד לפנינו, כי נקרב אל עיר ובנינו הולכים בקרב, אבחת חרבינו מנפש ועד בשר תכרה, ולא תשוב אל נדנה עד השמיד גוי כלו. אך לא עת עתה להרבות במילין, הנה השמש נטה לערוב וממלכת הליל פרשה ממשלתה על כל החיים, ואתה הלך יקר הכרת פניך תענה בכך, כי הדר כבוד חופפת עליך ובקודשתך נתימר, כי תסתופף בצל קורתנו עד יערה עליך רוח ממרום והיית לנו למופת. עודם מדברים קרב אליו אחד מהם שלח ידו ויאחו בו וירכיבוהו על כתפו. דרך בלזים העלהו אל בית הנשיא, הנשיא יצא לקראתו ויברכהו לשלום, הושיבוהו בראש המסובים וכל הנאספים שרו לפניו שירי תהלה. אך הצפירה באה, יום שבת קדש הובילוהו אל בית התפלה בלזים אצילי העדה. כרגש קדש הביעו רננה מרם הקריאה קם הנשיא ויעמוד על הבימה להטיף מילים באזני הקהל מוסר מלכים פתח, ויער נעימות בנפש השומעים, כדרכו כל הימים. אהה חזון נורא, פני הרב חוורו ולעו מליו, רוח אימים בעתהו, נפל על פניו וירדם וירגז כלו. עודנו שוכב נדהם, נכהל ברעיונותיו תמונת אביו לנגד עיניו, הרעים עליו בקולו ויאמר לו: בני, הנה חרדת עלי את כל החרדה להפריעני ממעון חביון מנוחתך, אמנם להיות סתרה לך נרגזתי ואף אליך למען תדע, כי איש מורם היום בחומותיך שית עיניך עליו, פן יפגשהו אסון הלא צויתך ואתה דע לך. כגבור מתרונן מיין, קץ הנשיא מתרדמת חיונו פרש חמלתו על כר ישראל וקדושו, וכל היום לא סר עינו מעליו, ממחרת השבת נתן לו לאחד ממשרתיו עושי רצונו להוליכהו בטח אל הארץ אשר יצא משם ופקודתו נעשתה, והרב חיים ז"ל שב שלו למעונו.

מנהגי מרפות בק"ק פי"ס

מאת הרב הגדול ר' יהודה בן עטר ז"ל.

יו"ל בפעם הראשונה עפ"י כת"י ברלין עם תולדות המחבר ומבוא והערות

מאת

דר. יעקב נאכט.

תולדות ר' יהודה ׳ן עטר.

הכ"י „מנהגי טרפיות“ אשר אני מו"ל, מיוחס להרב הגאון ר' יהודה ׳ן עטר זצ"ל (1). הוא היה אחד מגדולי רבני המערב וממציוני בעלי ההוראה וחי בערך ת"ל עד ת"ק לארץ הששי. עיר מולדתו היתה ק"ק פיס, שמה כהן פאר במשרת (2) רב ודין ביחד עם הרבנים הגדולים ר'

(1) ר"י ׳ן עטר הי' בן המשכיל ונכון, חסיד וכשר וענו כה"ר יעקב זצ"ל בן לאותו צדיק החכם השלם בחכמת האלהות, חסיד וענו כה"ר אברהם ז"ל בן איש חיל רב פעלים, החכם השלם, החסיד הקדוש כמוה"ר יעקב זצוק"ל. כן הוא לשונו של הח' ר' עובד בן ר' יודא עטר בהקדמתו לס' שיר מכתם על הלכות שחיטות וטרפות לר' עטר (ווארשוי תרל"ט). ועין: „דברי הפיץ“ מאת עדעלמאנן דף 14 (לונדון 1853) ציון לר' יעקב עטר שנפטר בשנת ה'תש"ס. הציון הוא מאת ר' סעדיה לווננו וזה נוסחו:

„אשר אתמול בני אל לו חרדים, ועל כתף תהלות יסבלוהו,

ליד שער בשבתו עם זקניו, במלים עצרו פיהם ישהו

והיום הוא לכף רגל כמדרך, ראו עתה מרעי, כי אני הוא.

שבה נפשו אל האלוקים אשר נתנה בר"ח גיסן שנת ויהי הנש"ם על הארץ.

ואולי הוא ר' יעקב עטר אבי ר' אברהם עטר הנוכר.

ובס' כרם חמר שו"ת לר' אברהם אנקאווא חלק יו"ד ס' י"ט נמצא ג"כ פסק מאת ר' יעקב עטר שהיה אחד מדיני פיס, וברשד"ם חלק ח"מ ס' של"ט נזכר ר' יעקב עטר מסאלוניקי. ובתשובת רמ"ו ס' ג"ב נזכר ר' יעקב עטר מוירונה, ובעל שפתי ישנים מביא כי ר' יעקב אברהם עטר חבר פרוש לרש"י כ"י אמט"ד. ואזכיר בזה עוד יתרי ילידי עטר הנודעים לי בשם: ואלה הם: (א) ר' יצחק עטר נזכר בס' כרם חמר ס' קנ"ה ובס' קס"ז. (ב) ר' מרדכי עטר (שו"ת משפטים ישרים לרפאל בירדונו צד ק"ב). (ג) ר' יוסף עטר מנהוג בליסאבונה, רשד"ם ס' שע"א. (ד) ר' דוד עטר שהיה אב"ד באס"ד (עין: אור החיים לר' חיים מיכל אות ד'). (ה) ר' שמואל עטר, חבר ס' זוזיר מתנים (עין אוצר הספרים לבי אות „זוירי“). (ו) ר' שם טוב עטר, נזכר בס' כרם חמר ס' רל"ה. ועין עוד למעלה צד 2 הערה 9.

(2) עין שם הנדולים אות י' ז"ל: „מהר"ר יהודה ׳ן עטר הרב הנדול והקדוש אב"ד ור"י בעיר פיס חבר פ' למדרש רבה בכ"י ושמעתי מרב אחד שהוא סולת נקיה. והרב ז"ל היה מלומד בנסים, וכמה נפלאות אוני תשמענה שארעו לו, הן בעורנו חי ונם אחר פטירתו, הן למתפלל על מצבתו, הן כנשבע בשם הרב ז"ל וכיוצא דברים נפלאים. ושמעתי מפי רבנן קדושי חכמי המערב, כי היה איש האלוקים קדוש ולא נהנה בכבוד תורה ולא קבל הספקה מהקהל, והושלך לגוב אריות ונצל אחר שנשאר שם יום ולילה והי' קדוש ה' גדול. והי' נשבעים כל אדם בו, והנשבע על שקר ימות. ועוד נפלאות שמענו ונדעם הן בעורנו חי ואף כי אחרי מותו למשתטח על מצבתו.“ עכ"ל.

אברהם ן דאנאן 3), ר' חיים דוד סרירו, ר' שמואל ן זמרא ובמהר מאיר
צבע ז"ל 4) ור' יעקב ן צור 5).

ממנו היתה ההוראה יצאה לכל הקהלות הקרובות ועל פיו היו הדינים
נחתכים בעניני א"ה ובד"מ. הרבה תשובות נמצאו ממנו בספר „כרם
חמר" 6) וכשו"ת „משפטים ישרים" 7). כרע כאח התהלך עם הרב הגדול
ר' יעקב ן צור 8) המכונה יעב"ץ. הוא איש שכתב הרבה בעטו, עט
סופר" מהיר 9) וכל מנהגי בני קטטיליא היו ידועים לו. לו ולר' יהודה
עטר היו קוראים „רבותינו בעלי המנהגים" 10) ולהם יחסו ספר „קצור
מנהגים על טרפות" והוא הכ"י „מנהגי טרפות" שאוציא בזה לאור, הוא
ולא אחר, כאשר תתנה עדיהן הראיות שאביא ע"ז לקמן. השם „רבותינו
בעלי המנהגים" היה נאה לו, כי המנהג גדול היה בעיני ר"י והלך אחריו
להקל גם במקום שיתנגד לדיו ואמר בתשובה אחת: „אע"פ שיש פנים
להחמיר וכי כבר ידעת דרוב המנהגים פה פא"ם הולכים אחר המקיל",
עכ"ל („משפטים ישרים" דף נ"ה)

הרב הגדול ר' שמואל בן אלכאז שהי' ג"כ רב בפנים ביחד עם ר' י
ן ציר, הי' כעין תלמיד חבר של ר"י עטר ומכנה אותו „מורנו הרב המובהק"

3) פסק דין מר"י עטר ומר"א דאנאן נמצא בס' משפטים ישרים (קראקא תינ"א)
לר' רפאל בירדוגו דף י"ה. והסכימו יחד ג"כ על הס' און שמואל לר"ש די אבילה.

4) ר' חיים דוד סרירו ור"ש ן זמרא חתמו ביחד עם ר"י עטר על פסק דין
בשו"ת משפטים ישרים הנ"ל דף צ"ד ור' מאיר צבע בא על החתום עם ר"י עטר בספר
הנ"ל צד ק"א.

5) יעקב ן צור הסכים ביחד עם ר"י עטר על הס' חפץ ד' לר"ח עטר. ועל
ס' און שמואל לר"ש די אבילה.

6) ס' כרם חמר לר' אברהם אנקאווא (ליווארנו 1871) ע"ש ס' מ"ז, ע"ו, פ"ז,
קל"ה, קל"ה, קל"ט, ק"מ, קמ"ב, קמ"ז, קמ"ט, קנ"א, קנ"ג, קנ"ד. בס' קנ"ה נזכר ר"י עטר
עם ר' יצחק עטר; ס' טקס"ז נמצא פסק מר"י עטר בשנת תצ"ב.

7) ע"ש בהרבה מקומות.

8) עין אורותיו שם הגדולים אות י' וז"ל: „מהר"י יעקב ן צור בן איש אלהים
קדוש מהור"ר ראובן היה רב עם הרב מהר"י ן עטר בפנים ואחריו כמה שנים הי' עם
הרב הא' מהר"ש ן אלכאז וחבר חבורים הרבה. ומלבד רוב ספרים שחבר, כל הספרים
שהיו לו מלאים על כל נדוהם מכתבתו בגליונות והי"ל יד בקבלה מעשית". ע"כ.
ובמערכת ספרים אות ע' כתב וז"ל: „עט סופר, חבר הרב מהר"ר יעקב ן צור בתקון
סדרי שטרות" ע"ש. והס' עט סופר מכונה ג"כ לשון למודים ונמצא בכ"י בבית עקד
הספרים להממשלה בכרלין סמן 486.

9) עין בהערה 8 ובשה"ג במקומות הנזכרים עוד נזכרו פעמים הרבה תשובותיו
בספר משפטים ישרים הנ"ל. וביחד עם ר"ש ן אלכאז נמצאה ממנו תשובה שם ס'
רמ"ג, דף צ"ט. ובספר כרם חמר הנ"ל חלק חשן משפט סמן קס"א. והרב הגדול ר' יהודה
עייאש בספרו בית יהודה, שו"ת חלק חשן משפט סמן ט' מפלפל עמו בד"ת וכותב עליו:
„החכם השלם הדין המציון הרב כה"ר יעקב אבן צור נר"ו. ועין ג"כ שו"ת באר מים
חיים לר"א די אבילה דף כ"ז.

10) עין משפטים ישרים ס' תי"ד צ"ד נ"ד וז"ל שם: „וכן נמצא כתוב בקיצור
המנהגים בכ"י הרבנים הגדולים מהריב"ע ומהור"ב יעב"ץ. ושם דף נ"ה כתוב וז"ל: „נס הראיה
שהביא ממ"ש רבותינו בעלי המנהגים" ע"ש.

ולרגלי איזה שאלה שבאה לפניו שלח שיה מיוחד לר"י עטר למען דעת מנהגו ועליו היה סומך (11).

ומחבורי ר' יהודה עטר נודע לי הספרים האלה :

(א) ס' מנחת יהודה. והוא דרשות על כל התורה לסדר הפרשיות בכ"י (12).

(ב) שיר מכתם על הלכות שחיטה בדרך שיר עם פרוש, ושיר על הלכות טרפות (13).

(ג) פרוש על המדרש והוא ג"כ בכ"י (14).

(ד) קצור מנהגים על הלכות טרפות (15)

(ה) היבה שו"ת על ד' הלקי ש"ע שהניח (16) אחריו לברכה בכ"י ובא זכרן בספר כרם חמר, כס' משפטים ישרים ובס' שו"ת באר מים חיים לר"א די אבילה (17)

ר"י עטר היה מצוין במדותיו. היא לא השתמש בכתיבה של תורה וא"כ משרת הרבנות בעיר פיס היתה נתונה על שכמו, בכ"ז לא קבל „הספקה מהקהל" (18) ונרנה מיגיע כפו.

מורעיו אחריו נודע לי בנו הח' ר' עובד עטר (19).

(11) עין משפטים ישרים דף מ"ג בתשובת ר"ש נ' אלבאו וז"ל : „וכן היה נוהג מורנו הרב המובהק מוהר"ר יב"ע (יהודה נ' עטר) זלה"ה, שכך הונד לי מפני ע"י שלוחי ששלחתי לו לשאול את פירו, ע"כ.

(12) עין שם הגדולים, מערכת ספרים אות מ' וכאמור שם היה כבר נסדר לדפוס בשנת תע"ה אבל לא נדפס.

(13) עין שם הגדולים מערכת ספרים אות מ'. הם' הזה יצא לאור בווארשוי תרל"ט. אחר השיר על שחיטת עם פרוש נמצא ג"כ שיר על טרפות בל"י פרוש עם הקדמה בראש הספר מאת ר' עובד עטר בן המחבר. והרב חיד"א מערכת ספרים שם יזכיר רק את השיר על הלכות שחיטה.

(14) עין שם הגדולים אות „יהודה נ' עטר" והבאתי דבריו למעלה הערה 2 ע"ש. והמו"ל את הם' שיר מכתם ערבב דברי הנאון חיד"א ז"ל ומוזכר בשמו, כי הם' ש"מ נמצא בסוף פרושו על מדרש רבה ע"ש, ובאמת אינו כן, כי הוא נלווה לספרו מנחת יהודה על התורה כאשר העיד כן הרב חיד"א בעצמו מער"ם אות מ'. כמי כן לא צדקו דברי המו"ל שם, כי ר' יהודה נ' עטר היה זקנו של הרב ר' חיים נ' עטר בעל „אור החיים", ואין להשערה הזאת אפי' רמז קל בכל המקורים שהבאתי, ור"ה עטר מוזכרו בפ"ת ס' ל"ט ס"ק ל"ב סתם בשם „הרב המובהק כמוהר"ר יהודה בן עטר זלה"ה".

(15) עין למעלה הערה 10.

(16) הרב ר' עובד עטר בהקדמתו לס' שיר מכתם הנ"ל מדבר בשבח אביו ומספר לנו כדברים האלה : „ויש לו כמה מיני מעליותא וחרושים וקונטרסין, ושיטות על סניות הגמרא, וחבילות חבילות מכמה פסקי דינין מאשר שאלותו והי' משיב שולחו דבר דבור על אופניו כפעם בפעם. עם כל זה לא רצה לנלות מהם דבר מרוב ענוה יתרה דאית ביה ובקישוי גדול התיר לנו מאסר הספר הלזוה (הוא הם' מנחת יהודה אשר סדרו אז לדפוס ולא י"ל מפני סבה בלתי ידועה) לנלותו ולהעתיקו כדי להדפיסו." עכ"ל.

(17) עין שו"ת באר מים חיים דף כ"ז.

(18) עין למעלה הערה 2 מה שהבאתי בשם הנאון חיד"א. וכבר היה המנהג בערי המערב שקא לתת פרס לרבנים וחשבו הדבר לאסור עד שכא הרשב"ץ ובטלוי וקבע הדבר לחובה. עין תשב"ץ חלק א' ס' קמ"ב והלאה.

19 עין למעלה הערה 1.

ומבני משפחתו הנקובים אליו הם : ר' יהודה קוריאט, רב ומו"ץ בעיר תיטוואן, חבר "פיוט לכבוד מצות מילה" (20) ונמצא ממנו פסק דין עם חבריו הרבנים יהודה אבודרהם, אפרים מונסוניגו משנת תצמ"ה (משפטים ישרים דף ק"ב) והסכים ג"כ על ס' מגן גבורים לר"א די אבילה ; ר' יהודה קוריאט, נכר ר' יהודה קוריאט הנ"ל, מחבר ס' מאור ושמש (21) על התורה (ליווארנו 1828) ומוזכר שם לטובה את זקנו ר' עטר ור"א קוריאט ; ר' אברהם קוריאט, מחבר ספר שו"ת זה שפר זכות אבות (ליווארנו תקע"ג) וס' ברית אבות דרושים ושו"ת (שם שנת ברכ"ז).

הכתב יד.

הכתב יד „מנהגי טרפות“, אשר אני מוציא כזה לאור, העתקתי מהקובץ שנמצא בבית עקד הספרים להממשלה בכרלין 1), סמנו הוא (Ms. Orient. qu.) 486. הקובץ הזה מכיל את הס' „לשון למודים“ (2) להח' ר' יעקב ן' ציר ובסיפו נמצא הכ"י היה מכיל שני דפים. הכ"י הזה היה ידוע לרבני המערב וה"י נקרא אצלם בשם „מנהגים“ או „קצור מנהגים“ (3) וה"י נמצא ג"כ בכתב יד ישן נישן אצל הרב הגדול ר' רפאל בירדוגו, רב בעיר מבנאס, מחבר ס' משפטים ישרים. והחכם הזה כתב בספרו ע"פ השערה 4), כי הוא לר"י עטר ולהח' יעב"ץ והשערותו ברורה כשמש בצהרים, כי הדברים אשר מכיל הר"י רפאל בירדוגו בשם הכ"י נמצאו אית באות בכ"י שאנו מו"ל.

(20) קרבנו לר' יודא עטר מוזכר נכדו ר"י קוריאט בספרו מאור ושמש על התורה ושם דף י"א מובא גם כן הפיוט „לכבוד מצות מילה יסדו הרב החסיד קדושי יאמר לו, מורו זקנו הרב כמור"ד יהודה קוריאט וצלה"ה.
(21) הס' מאור ושמש מכיל ג"כ פרושים על התורה מר' יהודה עטר לקוחים מספרו מנחת יהודה וכלם הם ע"ד רמז וסוד. ובשער הספר מדבר המחבר ר"י קוריאט בשבח זקנו ר"י עטר.
1) ע"ד דקובץ הזה דבר הח' ר' משה שטיינשניידר בספרו : קאטאלוג דער העבר. האנדרשירפטען אין ברלין, צד 30.
2) הס' „לשון למודים“ הוא לדעתי זוס' „עט סופר“ שמיחס לו הרב חיד"א (מערכת ספרים אות ע'), כי תוכנו אחד.
3) עין משפטים ישרים דף נ"ד ע"ב : „וכן נמצא כתוב בקצור המנהגים בכ"י הרבנים הגדולים מהריב"ע ומהריב"ץ."
4) עין משפטים ישרים דף נ"ה : „וה"ל קצור המנהגים לרבנים מוכהקים נמצא אצלנו בכ"י ישן נושן, וכמדומה שהם הם קצור המנהגים של מהריב"ע ומהריב"ץ ע"כ. ושם דף ק"ב ס' רס"א מביא רבנו המנהגים" וכתב : „וה"ל המנהגים ואם נתספק לנו אם בשר חופה לריעותא אם לא אנו מנקין למירכא מהריעותא ונפחינן לה אם עלתה בנפיהה אין להכשירה עד שנקרע בסכין חד קרום שעל הכוועה באופן שלא תצא שום ל"חה מהריעותא ונפחינן לה ב' אם בצבצה דרך הקרע שעל הריעותא ולא יצא עם הבצבוצין ל"חה בידוע שבשר הריעה חופה לריעותא וכשרה כי כבר עלתה בנפיהה קמא קודם שקרענוה ואם לא בצבצה דרך הקרע אז מוציאין ה"לחה ומנקין מקום ה"לחה שבריעותא ואם לא בצבצה בידוע שהכוועה בין ב' הקרומות היא וכשרה ואם בצבצה טריפה נמורה

וכפי הנראה היה חסר בכ"י אשר להרב בירדגו שם מחברו. וגם בכ"י שלפנינו יחסו המעתיק לר' יהודה ן' עטר לבדו. אבל לפי עדות רבני המערב שהוכרתי נראה כי הוא מעשה שני החכמים: ר"י עטר ור' יעקב ן' צור (יעב"ץ).

ואולי היה מחברו ר"י עטר לבדו והרב יעב"ץ תקנו וסדרו כאשר מורים הדברים: „וכן מצאנו בכת"י מורנו מופלא הדור כמוהר"ר יהודה עטר וכמוהר"ר מנחם סרירו. יעקב ן' צור (5). הרב יעב"ץ נזכר פה בסתם בשם „יעקב ן' צור" לא באיזה כנוי הכבוד כחבריו, ולכן נראים הדברים כי הוא אספס לאספה אבל לא היה מחברם.

העתק מכתב יד הקדש הרב המופלא שבסנהדרין כמוהר"ר יהודה בן עטר וצוקל"ה וזה לשונו:

מנהגי פאם במריפות.

אומה הסרוכה לדופן, מפרקים אותה, אם יש מכה בדופן כשרה, בלא בדיקה, אפילו אם יש רעותא בריאה, ומעמו משום דסירכא מחמת מכה היא, דל סירכא מהכא דמחמת מכה קא אתיא, תשאר בועא גירדא וכשרה.

ואם אין מכה בדופן, ואין רעותא בריאה מסירם הסירכא מהריאה ומנקים אותו היטב ונפחין אותו אם לא מבצבצה כשרה, ואם אין מכה בדופן ויש רעותא אם חופה בשר את הרעותא מסירים את הסירכא אם עלתה בנפיחה כשרה, ואם לא קורעים וכי אם בצבץ מריפה ואם לא בצבץ כשרה.

ואם אין חופה מריפה ואם ספק מנקבין הסירכא ונפחין לה אם עלתה בנפיחה לוקחין סכין חד וקורעים קרום שעל הרעותא באופן שרא תצא שום ליחה מן הרעותא ונפחין שנית אם בצבץ משם בירוע שהיה בשר

היא, ואם יצא שום ליחה כטבא לקרוע קרום שעליה ובצבצה מריפה אע"פ שקודם לכן עלתה בנפיחה נקיבה היא ועוד ריעותא היא שנתקשה וסתם הנקב עכ"ל המנהגים "ע"כ דברי בעל משפטים ישרים. והדברים האלה בשנוי מעט הם ג"כ בכ"י שלפנינו צד 38 ד"ה „ואם אין וכו' עד „העור נתקשה“.

ובדרך אנכ אעיר כי תחת: „ועוד ריעותא היא שנתקשה" יש להגיה: „ועוד ריעותא" וכו' כאשר היא בכ"י.

(5) עין לקמן צד 40. הר"י מנחם סרירו היה מורו ורבו של הרב יעב"ץ. עין משפטים ישרים צד 208 וז"ל: „ונמצא כתוב להרב כמוהר"ר יעב"ץ משם רבותיו כמוהר"ר מנחם סרירו ומהר"ר ויראל הצרפתי". ור' מתתיהו סרירו היה נכדו של הרב יעב"ץ. עין משפטים ישרים דף ל"ז ס' שכ"ח וז"ל: „וכן העיד אחד מחכמי פיס ר' מתתיהו סרירו משם זקני יעב"ץ". ונמצאה ג"כ תשובה מאת ר' מנחם סרירו להרב ר' חביב טילידאנו בשנת תמ"ד בס' משפטים ישרים צד 84. ויש עוד ר' מנחם סרירו והשיב ביחד עם ר' מתתיהו הנזכר, ר' אברהם מאנסאנו, ר' מרדכי ן' עטר, ר' חיים מאנסאנו (משפטים ישרים חלק ב' ס' דס"א).

חופה, שהרי עלתה פעם אחת בנפיחה, ולא היה שום נקב, ואם לא בצבץ, מוציאים הליחה היטב וניפחין, אם לא בצבץ בידוע שהליחה באה בין שני הקרומות וכשרה, ואם בצבץ מריפה, וכן אם יצאה שום ליחה, כשבא לקרוע הקרום שעל הרעותא מנקים אותה, אם בצבצה מריפה ואם לא כשירה ומעמא מריפה אע"פ שעלתה בנפיחה, משום דאמרינן העיר נתקשה וסתם הנקב, והוא הדין לכל רעותא שתמצא בריאה הסרוכה לשאר מקומות שאין הנקב פוסל בהם, כגון גרגרת ושמןונית דידה וטרפש הלב והכבד ושמןונית הסמפונות והוא שמיציאין הליחה ואחר כך ניפחין.

ובריאה הסרוכה כולה או אפילו מקצתה דבוקה עד מקום חבורה בגוף עם השדרה בלי שום פלוש נוהגין להכשיר, בין אם יהיה הרבוק בצד הצלעות עם השדרה בין מבפנים לצד הלב, בין דבוכרב או מעט, כיון שעולה ממקום חבורה בגוף מכשירין אותה דוה הוא תחילת בריאתה, ודוקא שאין רעותא בריאה אבל אם יש רעותא בריאה דינא כדלעיל בנפיחתה, ובסריכה לדופן ודופן סותם, בין סריכה לעצם ולבשר, בין סריכה לעצם לבדו, מכשירין אותה, כיון דמקום צר היינו ריבתייהו.

וכשיש מכה בדופן והסירכא כמכה ותוצה לה מכשירין אע"פ שאין רובא במכה לפי שהשכר מכאוב כל סביב המכה, והוי כולה סירכא מתמת מכה.

בועה בשפולי עונא מכשירין אף בלא היקף בשר ע"י נפיחה, כריש בן הפני ז"ל.

ובועא בשפול אומה נוהגין דכל מה שהוא נגד הזנב אין לו דין בועה בשפול רק מה שהוא נגד הבועה, ונוהגין למדוד ד' אצבעות בצד הערוגה מה שהוא נגד הגרון, ומשם ואילך יש לו דין בועה בשפול, וזה הוא כגסה. ואם נמצא בבועה מים זכים נוהגין להכשיר כדין בועות הסמוכות דכל שאינם ערוכים וסרוכים אינם נקראים בועה כלל, גם אין מקיפים אם הם מרים ומלוחים, כיון שהם זכים. והמנהג גיב להכשיר בחסר מגוף הריאה ולא ניקבה.

ובאונה הסרוכא מגבה של זו לגבה של זו שאצלה נוהגין להכשיר דמיקרי כסדרן ולא מיקרי שלא כסדרן אלא מראשונה לגי. ובקרועה ניהגין בנקב מפולש טפח דוקא לאסור, ואם ימצא סותם אפי' קרום דק מכשירין כהרשב"א ורבנו ירוחם ז"ל. וסרכא תלויה היוצאה מן הבועה נוהגין להכשיר, דבועה אין כאן, סרכא אין כאן.

ובעונינותא דורדא אם דבוקה כולה לכיס בלי שום פלוש כשירה, דוהו ברייתה ואם יש פלוש מפרקים אותה, אם עלתה בנפיחה כשירה כדין ריאה הסרוכא למקום שאין נקב פוסל בו, ולכל מקום שתסרך בריאה טרפה. ונוהגין גיב בורדא שיצאה מכיסה ונסרכה למקום שאין נקב פוסל בו דינה בבדיקה כדין אונות למקים זה. ואם נסמכה הורדא מעיקרא לאומה אם הסמיכות הוא ברוחב אצבע מעיקר הורדא, אמרינן דורותתלת ברייתה וכשרה, ואם הסמיכות הוא כאמצע או בסוף מריפה דלא הוי ברייתה. אבל יותר מרוחב אצבע אפי' בעיקרא לא הוי ברייתה ומריפה. ואם נשאר מה שהוא מעיקרא למעלה שלא נסמך לאומה ואח"כ התחיל

רוחב אצבע ליםמך פילוש הוא ולא הוי ג"כ ברייתה וטרפה. ודוקא נסמכה אבל נסרכה בחוש בכל גוונא אפי' בכל שהוא טריפה רק אם נפסק בנפיחה כשירה וכן בנענוע אצבע כשירה. ורגל חמור שנסרך (1) לשומן הלב בבועה וסרכה ורוב הבועה לצד המותר, דהיינו חציו העליון והסרכא במיעוט הבועה סרוכה לשומן הלב בודקין אותה.

ובאל גדריו (?) הנמצא בריאה נידן כשתי בועות סמוכות דגם בני אדם שיש להם מזל מתים בו. וכן מצאתי בכתב יד מורנו מופלא הדור כמוהר"ר יהודה אבן עטר וכוהר"ר מנחם סרירו, יעקב אבן צור.

עוד נמצא כתוב בכתב כמוהרריב"ע ז"ל הנז"ל וז"ל: וששאלת על סירכה בטינא (2) הנראה לומר דדוקא סירכה למקום אטום אין לה בדיקה משום דאי אפשר לבדוק דגבי מקום אטום בעינן שיצא הרוח, וגבי סירכא איפכא. הי"כך אין לה בדיקה, וכל סירכא בטינה לא זו הדרך, דהא אפילו למאן דסכר סרכא תלויה מהבועה טריפה, אי הוייא תלויה מטינא כשרה בש"ע ס' ל"ט ח' בהג"ה וכל שכן למנהגינו שאנו מכשירין תלויה מהבועה, דבועה אין כאן סירכא אין כאן, פשיטא דנכשיר סירכא מטינה, אלא שאם נסרכה ממקום אחר תבדק ועדיין אתיישב בזה ויכתוב בו בס"ד וגבי סירכא ונקב בה פשיטא דאין מדמין לומר כמו שזה נעשה אחר שחיטה, כן זה, דרילמא גם אז יהיו דומים כיון שיש סירכא שמא במקום נקב ניקב, וזה אין צריך לפנים. עכ"ל.

(1) המבטא הזה "רגל חמור" הוא זר ואינו מצוי כלל בספרי שו"ת הירדועים לי. וכפי הנראה היה רגיל אצל רבני המערב ומצאתיו בס' משפטים ישרים (שו"ת לר' רפאל בירדוגו) חלק ב' ס' רס"א וז"ל: "מעשה שהיה רגל של חמור סרוך לשומן בלי שום פילוש", ובל"ס היא מין סירכא העשויה כרגל חמור, וכעין זה קורים אצלנו השוכני"ם סירכא העשויה קמטים ע"ג הריאה "מורה שעות", ועוד כו"ב.

(2) נראה שצ"ל טינרי, עין יוד' ס' ל"ט סעיף ח' ובט"ז שם ס"ק י"ג.

B

547.

Mekor Chaiim

INHALT:

- a) Ausführliche Biographie des Rabbi
Chaim ibn Attar.
- b) **Minhage Trefot** (מנהגי טרפות) der jüdi-
schen Gemeinde in Fez von Rabbi Juda
ibn Attar (nach ms. Berlin).

mit einer kritischen Einleitung und der Biographie
des Verfassers

von

Dr. Jakob Nacht.

Verlag des Verfassers.

DROHOBYCZ.

Druck von A. H. Župnik

1 8 9 8.